

Міністерство науки та освіти України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет

Голубко В.Є., Качараба С.П., Середяк А.В.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Частина I

Львів 2005

ББК

УДК

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету
імені Івана Франка
Протокол № 36/10 від 26.10.2005 р.*

Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. – Ч.І. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 130 с.

Рецензенти:

проф. Литвин М.Р. (Інститут українознавства імені І.
Крип'якевича НАН України)
доц. Бабенко Л.Л. (Полтавський педагогічний університет імені
В. Короленка)

Редактор: Н. Бічуя

Технічний редактор: С. Сенік

© В. Голубко, С. Качараба, А. Середяк
© І. Щуров, художнє оформлення

Львів 2005.

Зміст

Вступ

Історичне краєзнавство як галузь знань та напрямок історичних досліджень

Розділ I. Об'єктно-предметна сфера та джерельна база історичного краєзнавства.

Розділ II. Термінологічний інструментарій історичного краєзнавства та його зв'язки з суміжними науковими дисциплінами.

Історія краєзнавчого руху в Україні

Розділ III. Зародження та етапи становлення краєзнавчого руху.

Розділ IV. Розвиток історичного краєзнавства в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Розділ V. Історико-краєзнавчий рух у міжвоєнний період (1920 – 1939 рр.).

Розділ VI. Історичне краєзнавство в Україні у другій половині XX – початку XXI ст.: доробок і тенденції розвитку.

Додатки

1. Указ президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні.
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р. № 789 "Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р."
3. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 р.
4. Карти.

Вступ

Пропонований читачеві навчальний посібник написаний для студентів-істориків згідно вимог програми навчального курсу з історичного краєзнавства, схваленої Вченою радою історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Історичне краєзнавство як окрема нормативна дисципліна впроваджене до навчальних планів історичних спеціальностей після здобуття Україною незалежності. Раніше історичне краєзнавство вивчали факультативно чи на окремих спеціалізаціях. Навчальними виданнями служили колективні праці "Историческое краеведение: учебное пособие для исторических факультетов пед. институтов" (Москва, 1980) та "Історичне краєзнавство в Українській РСР" (Київ, 1989). Незважаючи на те, що сьогодні цей курс читається у більшості навчальних закладів гуманітарного профілю нашої держави, викладачі та студенти не мають нового, сучасного підручника чи навчального посібника. Існуючі навчальні видання з історичного краєзнавства хоч і містять цікавий матеріал, однак політично заангажовані і не відповідають вимогам часу. Окрім цього, названі посібники застарілі з методологічного погляду та за фактологічним матеріалом.

Завданням сучасного навчального курсу є оволодіння знаннями з історичного краєзнавства та історичної регіоналістики з метою: сприяння культурно-історичній самоідентифікації молоді; виховання культури міжрегіонального спілкування та міжетнічної толерантності; сприяння формуванню активної особистості, здатної практично реалізувати набуті знання, обстоювати національні цінності, зберігати історико-культурну спадщину та довкілля регіону; вдосконалення навиків історичного дослідження шляхом пошуково-краєзнавчої роботи.

Створюючи пропонований посібник, автори сподіваються певною мірою заповнити існуючу прогалину в навчальній історико-краєзнавчій літературі. Видання є першою частиною навчального посібника, що висвітлює дві теми: "Об'єктно-предметна сфера та джерельна база історичного краєзнавства" та "Історія краєзнавчого руху в Україні". Частина друга, відповідно до програми курсу, розкриватиме теми: "Напрями історичних досліджень", "Методики регіональних досліджень та методи їх використання в історичному краєзнавстві", "Краєзнавча робота в навчальних закладах". Загальна схема, методологія, фактографічний матеріал посібника склалися у процесі багаторічного читання лекцій з історичного краєзнавства. Водночас, автори усвідомлюють, що поданий матеріал не може претендувати на довершеність чи вичерпність: історичне краєзнавство

охоплює надзвичайно широкий спектр проблем як з фактологічного так і з методологічного боку. Відтак, наперед вдячні всім за доповнення та доброзичливі зауваження до пропонованого видання, котрі неодмінно буде враховано в наступних навчальних посібниках.

Історичне краєзнавство як галузь знань та напрям історичних досліджень.

Розділ I.

Об'єктно-предметна сфера та джерельна база історичного краєзнавства

1. Основні напрями краєзнавства, його переваги та специфіка.
2. Поділ краєзнавства за пріоритетними сферами наукових зацікавлень. Форми краєзнавчої діяльності.
3. Історичне краєзнавство. Співвідношення об'єктно-предметної сфери історичного краєзнавства та історичної регіоналістики.
4. Основні джерела історико-краєзнавчих досліджень.

1. Пріоритет у введенні до наукового обігу поняття "краєзнавство" належить Іванові Франку. У статті "Галицьке краєзнавство" (1892р.) він вперше дав наукові обґрунтування цього поняття, виклав своє бачення місця та ролі регіональних досліджень у вихованні й освіті народу, наголосив на науково - культурному значенні краєзнавства.

На думку Я. Верменич, краєзнавство, як підсистема регіоналістики, має виразну специфіку, яка дає підстави для окремого розгляду його когнітивних та соціально-інформаційних функцій. Відтак, регіональне дослідження набуває значення краєзнавчих знань тоді, коли у них виникає потреба в контексті вивчення історії "малої батьківщини", того чи іншого регіону або міста. З іншого боку, факти і знання, які здобуваються в рамках краєзнавства, можуть стати надбанням "великої науки", насамперед у руслі осмислення загального і часткового в історичному процесі.

Краєзнавство не лише вводить у канву природничих і соціогуманітарних досліджень місцевий колорит, але й незмірно розширює й організує коло людей, зацікавлених у дослідженні рідного краю. Значення краєзнавства у вихованні національної свідомості, патріотизму годі переоцінити.

М. Костриця вважає, що у найзагальнішому вигляді сучасне краєзнавство виступає як нижчий таксономічний елемент країнознавства. Функції країнознавства – освітня, науково-дослідницька, практична, прогностична, методологічна, світоглядна та ін. – підпорядковані завданню всебічної обробки первинної країнознавчої інформації, розробленню і популяризації цілісної концепції розвитку та функціонування країни,

вироблення типології країн. Зональне країнознавство поміж іншим досліджує своєрідність певного регіону, основні історико-географічні типи спеціалізації і розміщення господарства, характер розселення людності, трудові традиції і навички, особливості середовища і пристосування до нього, антропогенне навантаження на територію тощо.

Краєзнавство входить одночасно і в сферу науки, і в сферу громадської діяльності. Притаманна йому комплексність і багатогранність утруднює його розгляд у науковому вимірі. Проте, перевагою краєзнавства є можливість застосувати не лише його наукові основи, але й та система зв'язків із громадськістю, які воно забезпечує.

Специфіка краєзнавства полягає у тому, що воно:

- зближує системи природничого і соціогуманітарного знання;
- дозволяє конкретизувати і персоніфікувати історико-культурний процес, руйнує бар'єри між професійною наукою і аматорами-ентузіастами.

Антропоцентризм, увага до людини та її оточення зближує краєзнавство з такими популярними на Заході напрямками історичної науки, як історія повсякденності, соціальна історія. Як і названі напрями, краєзнавство відкриває величезні можливості для виявлення ідеї закономірності у діях суб'єктів історичного процесу. Відмінність полягає в тому, що соціальна історія віддає перевагу дослідженню певних людських спільнот (груп), а краєзнавство ґрунтується на просторових обмежувачах. Втім, в обох підходах проглядається ідея певної автономності людини від держави і одночасної приналежності до "громади" як оптимального для неї суспільного середовища.

Джерела масовості краєзнавства і його популярності у тому й полягають, що усвідомлення спільності долі людей, які мешкають поруч, та особистої причетності до своєї історії створює у людини, з одного боку, відчуття захищеності, а з другого – відповідальності перед майбутніми поколіннями за збереження успадкованих від минулого безцінних духовних скарбів. Зв'язок поколінь, що змінюють одне одного на певній території, стає зримим і відчутним. Прилучаючись до вічного, людина усвідомлює себе співучасником історичного процесу, творцем нетлінного. І. Франко у згадуваній статті "Галицьке краєзнавство" писав: "перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму". Російський академік Д. Лихачов наближався до істини, коли писав про краєзнавство як "наймасовіший різновид науки".

У підвищеній емоційності, яка супроводить краєзнавчі пошуки, є також певні від'ємні моменти. Як громадський рух, краєзнавство тяжіє до максимального розширення своїх лав і не має власних систем відбору найерудованіших і найсумлінніших. Надто

широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів таїть у собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної "героїзації" своєї історії, ідеалізації місцевих діячів – всього того, що найчастіше вкладається в поняття "історичний романтизм". Утім, від такої небезпеки не застрахована жодна галузь історичного знання.

Загалом, уявлення про краєзнавство як переважно "аматорську" сферу помилкове: у краєзнавчій продукції домінує доробок професіоналів-викладачів, архівістів, музейних працівників. Нині, коли навіть у столиці можливості ознайомлення з зарубіжною книжковою і журнальною продукцією вельми проблематичні, в регіонах знайдете не надто багато охочих займатися проблемами історіософії чи всесвітньої історії (хоча століття тому провінційна київська школа дослідників історії Франції користувалася неабияким авторитетом у Європі). Природно, що уподобання більшості істориків у провінції фокусуються на краєзнавчій проблематиці. Прекрасно, коли їхні зусилля скоординовано довкола створення таких масштабних праць, як "Історія міст і сіл" чи "Звід пам'яток". Але й тих краєзнавців, які самотужки досліджують історію однієї церковної будівлі чи біографію забутого маляра, звинувачувати у дрібнотем'ї несправедливо. Адже за самою своєю природою краєзнавство – це мозаїка деталей і подробиць. А вартість кожної з них визначить лише час. Адже писемні й речові пам'ятки, на жаль, не вічні. Багато що з утраченого під час руйнівних катаклізмів ХХ ст. дійшло до нас у вигляді копій і виписок, що їх зробили краєзнавці попередньої доби.

Описовість, фактографізм, за які часто картають краєзнавців, є, здебільшого, ознакою поваги до факту й інтересу до "неполітичних", побутових сфер життя. Впродовж останніх років краєзнавці ввели в обіг величезний масив нових джерел, і це кардинально змінило наші уявлення про роль діячів церкви і церковних історичних товариств у дослідженні історії України. Без краєзнавчих досліджень соціальних процесів в українській "глибинці" першої половини ХХ ст. історики не змогли б проникнути у духовний світ людей, що стали об'єктом жорстоких соціальних експериментів. Осягнути масштаби трагедій голодомору та масових репресій без введених в обіг краєзнавчих матеріалів було б неможливо.

Внаслідок своєї масовості краєзнавство водночас є засобом накопичення інформації і каналом її розповсюдження. Воно підтримує суспільний інтерес до історії не лише в місцевому соціокультурному середовищі, але й на всіх рівнях освіти, засобами музейництва, туризму тощо. Отже, серед його функцій важливе місце посідає соціально-історичне інформування шляхом збільшення обсягу актуалізованого історичного знання.

2. За принципом розрізнення суб'єктів краєзнавчих досліджень виділяють три форми краєзнавчої діяльності: **наукова, громадська, навчально-освітня.**

Наукове краєзнавство: діяльність наукових краєзнавчих центрів, установ, фахівців-дослідників.

Громадське краєзнавство: організаційні структури, пам'яткоохоронні інституції, музеї, виставки, канали міжрегіональних зв'язків, краєзнавча бібліографія з відповідною інфраструктурою, видавнича діяльність.

Навчальне краєзнавство: умовно поділяється на вузівське та шкільне; в його структуру можна включати туризм, зрозуміло тією мірою, в якій він виконує освітні і виховні функції.

За пріоритетними напрямками наукових зацікавлень краєзнавство поділяють на **географічне, історичне і соціокультурне.**

Географічне краєзнавство, за В. Крулем, виступає першою складовою краєзнавства з кількох причин. По-перше, воно фіксує просторові утворення на той чи інший час, простежує їхню можливу динаміку, дає уявлення про природну, географічну навантаженість регіону. По-друге, витоки краєзнавства глибоко закорінені саме в географії. До об'єктно-предметної сфери географічного краєзнавства належить: просторові утворення на певний час, їхня динаміка, природна і географічна навантаженість регіону, взаємовплив людини і середовища. Відтак, ототожнювати об'єктно-предметну сферу історичної географії і історичного краєзнавства було б некоректно. Адже історична географія вивчає лише ті аспекти життєдіяльності людини, які безпосередньо залежать від природних умов, від ландшафту, або самі впливають на нього, змінюючи його у той чи інший бік. Поза її увагою лишаються історія культури, мов, діалектів, обрядів, вірувань, тобто те, що є суттєвою основою ментальності населення того чи іншого регіону. Вона лише побіжно торкається проблем демогенезу, історії війн, міграцій, техніки будівництва, і розглядає їх не як самостійні об'єкти дослідження, а лише як процеси, що відбуваються на фоні того чи іншого ландшафту. За межами історичної географії лишається також історія містобудування й архітектури, яка є серйозним предметом зацікавлень істориків-краєзнавців.

Найменш чітко визначена об'єктно-предметна сфера *соціокультурного краєзнавства.* Найчастіше до неї відносять: людину та її діяльності у просторі та часі; сучасне містознавство; екологічні та демографічні проблеми; сучасні регіональні та локальні виміри статистики, етнології та етнографії; збереження та дослідження історико-культурної спадщини (пам'яткознавство). Хоч зрозуміло, що всі ці напрями досліджень існують і самостійно.

3. *Історичне краєзнавство* є складовою частиною краєзнавства, історичної регіоналістики, історичної науки загалом. Відтак, насамперед, визначимо статус, об'єктно-предметну сферу та завдання галузей наукових знань, невід'ємною частиною якого є історичне краєзнавство.

Використовуючи напрацювання істориків-регіоналістів 20-х років, об'єктно-предметну сферу історичної регіоналістики можна визначити в такий спосіб:

- осмислення регіональної специфіки в просторовому вимірі;
- дослідження історії України та української історіографії в регіональному контексті;
- ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі регіональної організації;
- регіональні особливості розвитку історичної думки;
- історія регіонів як системоутворюючих цілісностей;
- проблеми локалізації населення і територіальних зв'язків;
- історія колонізаційних процесів, міграцій;
- історія міських і сільських поселень.

На думку Я. Верменич, історична регіоналістика це поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури. Історична регіоналістика нині дістала можливість виходу на новий рівень міждисциплінарного синтезу – з аналізом "семіотики культурного простору", регіональної самосвідомості, асиміляційних і трансформаційних процесів. Очевидною є необхідність переходу від фрагментарного дослідження того або іншого регіону до комплексного осмислення регіоналізму і породжуваних ним проблем. Зробити це без заглиблення в пласти історії практично неможливо. Найширші можливості для такого заглиблення дає краєзнавство.

Перелічені напрями аж ніяк не охоплюють усіх сфер краєзнавчих пошуків. Будь яка група пам'яток, будь яка сфера діяльності людини може бути об'єктом історичного дослідження – у цьому сенсі діапазон історичного краєзнавства справді неосяжний. Практично немає меж і у визначенні граней життя суспільства – економічного, політичного, соціокультурного – які воно охоплює. Краєзнавця цікавить археологія і етнографія, історія міст і сіл та їхнє архітектурне обличчя, історична екологія й історична демографія, стан тієї чи іншої пам'ятки і долі відомих і невідомих діячів науки та культури. Опубліковані матеріали конференцій з історичного краєзнавства нагадують

енциклопедичні видання – з тією, щоправда, різницею, що величезний матеріал не завжди піддається раціональному упорядкуванню і систематизації.

Складність у визначенні об'єктно-предметної сфери історичного краєзнавства, на думку фахівців, можна пояснити певною невідповідністю між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем його наукового осмислення. До цього питання неминуче зверталися історики та географи, котрі займалися проблемами краєзнавства. Серед них назовемо Я. Серкіса, А. Козицького, В. Бадяка, В. Круля, Я. Жупанського, М. Кострицю, В. Горбика, П. Скрипника, Я. Калакура, Л. Бабенко, Я. Верменич та ін. Кожен дослідник вніс своє бачення в розробку проблеми, однак найповніше її розкрила Я. Верменич у монографії "Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні".

Розглянемо погляди названих вище авторів. В одному з перших навчально-методичних посібників з історичного краєзнавства (1995р) Я. Серкіз писав, що у визначенні суті та предмету вивчення історичного краєзнавства не існує єдиної думки. Не погоджуючись з існуючими на той час поглядами, він переконував, що "краєзнавство це – комплексне, наукове і всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю), це – популяризація і використання результатів цього пізнання з метою наближення життя до науки, це – засіб навчання і виховання національно свідомих громадян". Близьке за змістом і баченням проблеми визначення В. Бадяка: "краєзнавство означає всебічне науково-комплексне дослідження краю та популяризацію і збереження його цінностей як форми збагачення знань, плекання патріотичних почувань". Характерною особливістю міркувань першопрохідців щодо визначення сфери досліджень "краєзнавства" є ототожнення "краєзнавства" з "національним краєзнавством", терміну "край" з поняттям "рідний край". В. Круль та Я. Жупанський пропонують термін "українське краєзнавство", водночас виводячи загальну формулу визначення об'єктно-предметної сфери. Цитуємо: "Українське національне краєзнавство поділяється на три основні складові, а саме: географічне, історичне, соціальне краєзнавство. Кожна з цих частин, звісно, має і свій об'єкт вивчення, творячи разом єдиний об'єкт – національне краєзнавство загалом. Розглядаючи об'єкт вивчення українського краєзнавства, підкреслимо, що це – системна величина, яка пронизує національну територію генеральним напрямком (українська детермінантна) і дає бічні відгалуження у вигляді згаданих вище його складових. Інакше кажучи, об'єкт національного краєзнавства – це реальна матеріальна система, що об'єктивно існує в ірраціональних межах, які матеріалізуються через національну субстанцію думки". Запропоноване визначення, на нашу думку, є складним і суперечливим, ставить більше запитань ніж дає відповідей.

В. Круль вважає, що для історичного краєзнавства просторовий обсяг вивчення значно ширший, ніж для історії України. "Тому головним для історичного українського краєзнавства є діяльність людини, активного носія національного, в межах суспільно-економічних формацій, стратифікованих систем українського суспільства". З таким визначенням об'єктно-предметної сфери українського історичного краєзнавства не можна погодитися беззастережно.

Краєзнавство досліджує територію, а не етноси й нації, і тому в полі його уваги – не лише носії національного (тим більше у "формаційному" вимірі). Активний вихід за територіальні рамки України не піде краєзнавству на користь, так само, як і спроба замкнутися в колі етнічних українських земель. Винятки, зрозуміло, можуть бути, зокрема, для Холмщини, Підляшшя – територій, що були свого часу частиною суцільного українського територіального масиву. Загалом же просторове тло для історичного краєзнавства таке ж, як і для історії України. Воно спирається переважно на міждисциплінарні наукові зв'язки і запозичує із суміжних галузей знання їхні дослідницькі методи. Відтак, єдиною є логічна схема процесу пізнання, зокрема:

- накопичення фактів, що стосуються об'єкта дослідження,
- виявлення їхньої специфіки, зумовленої регіональними особливостями;
- визначення місця і ролі локальних подій у загальному перебігу історичного процесу;
- простеження певних закономірностей, що стосуються діалектики загального і особливого.

Історичне краєзнавство, за С. Зарембою, вивчає історичний, соціально-економічний і культурний розвиток певного краю (регіону, області, району, міста, села) або окремого виробничого колективу. Об'єктом історичного краєзнавства є певний історично-соціальний комплекс з усією сукупністю джерел, в яких тією чи іншою мірою відбивається історія, локалізована не лише в просторі, але і в часі. Історичне краєзнавство досліджує:

- археологічні пам'ятки далеких епох;
- історію окремих територій (країв, міст і сіл, губерній тощо);
- історію поселень, міграцій, динаміку народонаселення;
- історію діяльності людини;
- ментальність, звичаї, соціонормативну культуру;
- соціальну історію і історію суспільних рухів;
- історію науки і культури, у тому числі в інституційному і особистісному вимірах;
- історію містобудування й архітектури, народного мистецтва;

- історію церкви;
- історію краєзнавчого руху;
- пов'язані з краєзнавством проблеми туризму.

Своєрідним показником унікальності у краєзнавстві є територія, тому окреслення контурів дослідження є передумовою будь-якої краєзнавчої праці. Просторове окреслення об'єкта вивчення – ознака, як визначального, хронологічного підходу до його характеристики, демонстрація того, що хронологічні підходи у краєзнавстві мають підпорядковане значення.

Особливістю історичного краєзнавства є його здатність жити відчуття коренів, впливати на емоції. З усіх підсистем історичної науки воно стоїть найближче до людини і її оточення. Як елемент екології культури, краєзнавство створює своєрідний сплав наукового знання і культурного середовища. Воно є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду, який нагромадили минулі і сучасні поколіннями. Отже, історичне краєзнавство – і школа пізнання, і школа виховання.

Спробуємо звернути увагу на ті особливості історичного краєзнавства, які створюють йому переваги перед іншими формами історичних досліджень. На думку Я. Верменич, вони полягають:

- у специфічних просторових формах організації конкретного матеріалу і чіткій локалізації об'єкта дослідження;
- у максимальному наближенні до суб'єкта історичного процесу – людини – в її природному та соціокультурному середовищі і можливості відтворювати події услід за їхнім виникненням;
- у майже необмежених евристичних можливостях (пошук нових джерел у місцевих архівах, місцевій пресі і розширення їхнього кола на підставі усних оповідей, опитувань, анкетування, використання особистих спостережень тощо);
- у використанні здобутків і дослідницьких методів суміжних галузей знання – історичної географії, етнографії, топографії, демографії, соціолінгвістики тощо;
- у практично необмежених можливостях заглиблення у конкретні пласти історії – з деталізацією, яка іншим галузям історичного знання не завжди доступна;
- у залученні до пошуку нових джерел та дослідження пам'яток широкого кола ентузіастів-студентів, школярів – і оптимізації в такий спосіб підготовки нової зміни дослідників;
- у вихованні патріотизму на конкретних справах.

Підсумуємо. Важко не погодитися з М. Кострицею, котрий зазначає, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів

та світоглядних орієнтацій. У цьому комплексі уживаються між собою регламентованість і невизначеність, глобальність і локальність, ґрунтовність і верхоглядство, професійність і відверте аматорство. Як загальна теорія краєзнавства, так і теоретико-методологічні засади його окремих структурних елементів потребують значно ширшого розроблення. Найближче до розв'язання проблеми, як ми вже зазначали, підійшла Я. Верменич.

Дисциплінарний статус історичного краєзнавства як одного з різновидів та складової історичної регіоналістики на сьогодні визначені: *історичне краєзнавство є інтегральний науковий напрям, який займається дослідженням історії, природи, населення, господарства, культури, пам'яток в межах певної окресленої частини країни, міста, села, має свою систему зв'язків із громадськістю і на неї спирається.*

Історико-регіональні дослідження становлять серцевину історичного краєзнавства, його наукову основу. Але було б помилково цілковито вводити їх в об'єктно-предметну сферу краєзнавства: у них власні цілі й завдання, власні дослідницькі методи. Співвідношення історичного краєзнавства та історичної регіоналістики можна було б зобразити у вигляді накладених одне на одне двох кіл, які збігаються лише частково (див. схема). Краєзнавство у частині незбігання охоплює всю сферу громадських і навчальних проблем, а в регіоналістиці – поглиблені історико-економічні дослідження регіонів, вироблення критеріїв економічного і політичного районування, розробка наукових начал регіональної політики. Значною мірою виходить за межі краєзнавства і та сфера регіональної історіографії, яка досліджує регіональні особливості розвитку історичної думки, закономірності різних етапів історичного пізнання, теоретико-методологічні принципи, застосовувані різними науковими школами тощо.

Схема. Співвідношення об'єктно-предметної сфери краєзнавства та регіоналістики

4. Коло історичних джерел практично невичерпне; в широкому розумінні цим поняттям охоплюють усе, що створило людство і що дійшло до наших днів у вигляді пам'яток. Умовно їх ділять на шість великих груп: писемні, речові, етнографічні, лінгвістичні, усні і кіно-фото-документальні. З появою інтернету з'явився новий різновид джерел.

Історична регіоналістика має справу з усіма типами джерел, надаючи перевагу писемним. Особливий сенс тут вбачають у встановленні місця походження джерела, яке, зрозуміло, не завжди збігається із місцем діяльності його автора, як і подій, у ньому відображених. Надзвичайно важливим є джерелознавчий аналіз пам'ятки, що містить

визначення ступеня повноти інформації в ній та її достовірності. Адже, як зауважує Я. Калакура, джерела можуть бути неправдиві, коли їх автори припустились помилку, або коли вони навмисне перекручують факти і в такий спосіб свідомо переслідують недобрі цілі. Суб'єкт пізнання відчуває на собі вплив сучасних наукових, політичних, культурних, релігійних, ідеологічних, соціальних та інших чинників, що неминуче чинять тиск на мотиви вибору джерел, їхню оцінку, інтерпретацію. Саме тут і приховується найбільша небезпека суб'єктивізму й однобічності.

У всіх різновидах і жанрах історичних досліджень класифікацію та систематизацію джерел проводять у різних структурних зрізах:

- за основними сферами чи змістом відображеної в них людської діяльності;
- за видами джерел;
- за походженням джерел.

Для дописемної доби джерелом нагромадження інформації виступають археологічні знахідки. Матеріали археологічних розкопок та фахові їх узагальнення й описання дають уявлення про знаряддя праці первісних людей, особливості житла, щільність поселень, етнічні та культові особливості поховальних обрядів, шляхи міграцій тощо. Багато краєзнавців-аматорів намагаються здійснювати власні археологічні розкопки, але цілком справедливо, що ставлення археологічної науки до такої самодіяльності загалом неприхильне. Непрофесіоналізм і некомпетентність тут можуть завдати значних навіть непоправних, втрат. Тому обов'язковою умовою участі непрофесіоналів-краєзнавців у археологічних розкопках є фахові консультації щодо їхньої технології. Надання такої допомоги – одне із завдань студентів-істориків під час проходження археологічної практики. Нерідко школярі чи аматори-краєзнавці беруть активну участь в археологічних розкопках, поблизу їхніх населених пунктів.

Сказане значною мірою стосується і етнографічної інформаційної системи – поважний вік етнографічних джерел вимагає професійного поводження з ними. Адже відомо багато випадків, коли вийняті з води або ґрунту унікальні знахідки під дією повітря розсипалися на порошок. Етнографія, що вивчає традиційні риси повсякденної (побутової) культури народів, дає історичному краєзнавству унікальний шанс вписатися у популярні нині у світовій науці напрями вивчення історії повсякденності, соціальної історії, створює умови для використання методів безпосереднього спостереження, експедиційних досліджень тощо. Ще цінніша для історичної регіоналістики сучасна етнологія як теоретична галузь знання, що займається поміж іншим і спеціальними дослідженнями етносоціокультурної свідомості в регіональному розрізі.

Архетипи поведінки, мислення, образної уяви мешканців певних регіонів склалися великою мірою під впливом політичних та ідеологічних чинників. За висновками багатьох соціологів і політологів, внутрішня дискретність українського етносу, поділ українського етнічного простору на західну та східну частини виявляється в істотно відмінних симпатіях та антипатіях населення, різному баченні оптимальних перспектив розвитку держави. Наприклад, під час виборів історичні, культурні, економічні та поселенські відмінності між регіонами України здатні набувати політичного забарвлення, безпосередньо впливаючи на політичну боротьбу. Регіонально-історичні дослідження дають можливість з'ясувати, як, під впливом яких факторів виникла проблема "двох Україн". З іншого боку, дослідницькі методи соціології та політології дають можливість оцінити реальність небезпеки, що впливає із відмінностей локальної свідомості. Так, приміром, соціологічні дослідження, які провели львівські науковці разом з ученими Мічиганського університету (США), показали, що донеччани і львів'яни одностайні у небажанні політичного роздроблення України. Підтвердили це президентські виборів 2004 року, коли політичні еліти Сходу даремно намагалися викликати сепаратистські настрої, керуючись власними політичними інтересами.

До недавнього часу недооціненою залишалась така інформаційна система, яку можна назвати зоровою – величезний масив кінофотовідеодокументознавства. В радянській історичній науці його використовували у найкращому випадку як ілюстративний матеріал, причому ідеологічні вимоги до добору ілюстрацій були дуже жорсткими. В регіонально-історичних дослідженнях ілюстрації взагалі були рідкісним винятком, а використання кінофотофонодокументів як визначальних джерел історики зовсім не практикували.

Нині ставлення до кінофотовідеодокументалістики зазнало істотних змін, її розглядають у руслі "консервованого часу", "відновлення реальності". Виникнення нової форми фіксації дійсності – відеозапису – прирівнюється до справжньої революції у відеотехніці, яка дає змогу вести довготривалі безперервні репортажі з місця подій. Але, на думку фахівців, джерелознавче опрацювання цього виду носіїв інформації перебуває ще на початковому етапі.

Справді невичерпними є можливості кінофотовідеодокументалістики у збереженні для нащадків того, що на наших очах зникає, відходить у минуле. Екологи, історики-краєзнавці, етнографи працюють сукупно у зоні Чорнобильської катастрофи, щоб бодай частково врятувати та зберегти унікальну етнокультурну спадщину Українського Полісся. Ареал прабатьківщини слов'ян – Прип'ятське Полісся – зазнав внаслідок катастрофи величезних втрат; комплекс традиційної народної культури поліщуків на значній його

території зруйнований. Хоч якоюсь мірою компенсувати втрати може фіксація, системний опис, відеозйомки зникаючого етнокультурного континууму, створення регіонального науково-інформаційного фонду та етнографічного музею потерпілого Поліського краю. Вирішенням цих проблем займається спеціальна історико-культурна експедиція. Вона проводить суцільну інвентаризацію нерухомих пам'яток історії, археології, архітектури, природи, монументального мистецтва, складає зведений реєстр Історико-культурних матеріалів та об'єктів. У державних архівах виявляють документи, що стосуються історії сіл, які опинилися у зонах відчуження.

Часом єдиним джерелом історико-краєзнавчих досліджень слугують усні джерела. Використання усних джерел дозволяє почути голос не писемного населення чи мешканців того або іншого регіону, що не залишають після себе писемних документів. Усні свідчення можуть розвінчувати міфи свідомо витворені правлячою елітою і зафіксовані у писемних джерелах ("переваги" колективізації, причини голоду тощо). Водночас, усні джерела мають вузькі хронологічні рамки, часто також далекі від об'єктивності (що не раз характеризує і писемні джерела), залежні від особи інтерв'юера.

Усе більшого поширення в історичних дослідженнях набуває інтернет-інформація. В Інтернеті розміщена велика кількість інформації: статей, тез, повідомлень, спогадів, ніде не надрукованих звичайним поліграфічним способом. Нагадаймо, що саме вузько-краєзнавчі дослідження найчастіше не можуть знайти матеріального забезпечення для опублікування окремою книжкою. Розміщення таких праць на інтернет-сайтах наукових чи громадських організацій допомагає знайти свого читача та довідатися про тематику і методику краєзнавчих досліджень у різних регіонах країни й світу.

Література

- *Андерсон В.* Проблеми регіоналізації України: теорія, практика, перспективи // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. – К., 2002.
- *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 6; 2002. – № 2.
- *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2003;
- *Жупанський Я., Круль В.* Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – №2.
- *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999.
- *Макарчук С.* Історичні не писемні джерела з історії України. – Львів, 2002.
- *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – №3.
- *Скрипник П., Горбик В.* До питання про історичне районування України // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2.

- Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти т. – Т. 46. – Кн. 2. – К., 1986.

Розділ II.

Термінологічний інструментарій історичного краєзнавства та його зв'язки з суміжними науковими дисциплінами.

1. Термінологічні дискусії та їхнє значення для визначення статусу історичного краєзнавства.
2. Зв'язки історичного краєзнавства з іншими науковими дисциплінами.

1. Кожний науковий напрям повинен виробити власну понятійно-термінологічну систему – сукупність понять і відповідних термінів, пов'язаних певними вихідними категоріями. Термінологічні дискусії мали посісти одне з першорядних місць у краєзнавчій історіографії останнього десятиріччя. Однак, до цієї непростой проблеми дослідники звернулися тільки у другій половині 90-х років ХХ ст. Якісно новий період в історичному краєзнавстві започаткували наукові публікації Я. Верменич, І. Колесник, В. Горбик, П. Скрипник, В. Круля, Я. Жупанського. Саме вони звернулися до остаточно не розв'язаних в регіоналістиці та історичному краєзнавстві проблем термінології. Дискусії точилися насамперед навколо найуживаніших понять, таких як "край", "регіон", "земля", "область", "територія", "поселення", "населений пункт" тощо. Не всі з них до сьогодні є достатньою мірою унормовані, що ускладнює застосування їх як базових в історичному краєзнавстві та інших історичних дисциплінах. Така невизначеність ускладнювала процес виділення історичного краєзнавства у самостійний науковий напрям.

Перебуваючи на межі природничого і соціогуманітарного знання, краєзнавство запозичує з обох цих сфер переважно ті поняття, які характеризують просторові співвідношення певних об'єктів.

Розглянемо нинішні погляди на основні терміни, які використовують сьогодні в історико-краєзнавчих працях. Почнемо з визначення поняття *region*, оскільки історичне краєзнавство є підсистемою історичної регіоналістики, Поняття "регіон" (від лат. regio – область), природно, є базовим в історичній регіоналістиці. У найзагальнішому вигляді "регіон" виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, однорідна з

погляду певних, визначальних критеріїв, і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій.

Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального і національного до континентального і глобального. Поняттям "історична регіоналістика" об'єднуються і дослідження цілих континентів ("азіатсько-тихоокеанський регіон"), і вивчення окремих країв тієї чи іншої держави. Визначення кордонів таких соціально-просторових одиниць становить певні труднощі. Тому в історичних працях регіон – це радше якийсь територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, ніж предмет дослідження.

У 1998 р. Європарламент прийняв Хартію регіоналізму, де регіон визначено як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських культур та історичної долі.

У різних природничих і соціогуманітарних науках поняття "регіон" трактують по-різному. Погляди збігаються у визначенні регіону як умовно виділеного простору, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю щодо сталих природних і економіко-географічних зв'язків, що часто поєднані специфікою національного складу населення. Далі починаються істотні розбіжності.

У традиціях географії, перенесених і до сфери загального краєзнавства, нерідко ототожнюють природно-господарські регіони та історико-географічні краї. За О. Мариничем, регіони, що відрізняються своїм природним середовищем, історичним і економічним розвитком, етнографічними особливостями, "можна називати історико-географічними краями". Таких країв вчений виділяє 9, відносячи до кожного з них 2-4 сучасні області і виділяючи в окремий регіон Республіку Крим. В основі районування у цій схемі лежать природні чинники – наявність у рівнинній Україні трьох природних зон – степової, лісостепової та зони мішаних лісів, а також двох гірських областей – Українських Карпат і Гірського Криму.

Інші критерії районування кладуть в основу економісти, соціологи, політологи, етнологи. Економісти тяжіють до визначення соціально-економічної системи життєзабезпечення у певних, чітко визначених територіальних рамках. Соціологи здебільшого визначають регіон як частину території держави, яка помітно відрізняється від інших за певними ознаками (природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою, релігією тощо) і досліджують взаємодію цих факторів.

У політології регіон, як правило, має вигляд території зі своїми власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів

державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і достатньо цілісну інфраструктуру свого життєзабезпечення. Дефініція регіону особливо розмита у політичній практиці: нерідко регіон ототожнюють з областю (і навіть з містом республіканського підпорядкування). За цим принципом Україну ділять на 27 регіонів. Сучасна реформа адміністративно-територіального устрою передбачає кілька варіантів виділення більших регіонів (ареалів, країв, зон).

Етнологи основою всіх існуючих типологій вважають історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їхній етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності. Вказані чинники, безумовно, достатньо вагомі як для власне регіоналізації, так і регіональної політики. Зокрема, для французького історика Ф. Броделя регіон – це аналог особливого світу з притаманною лише йому ментальністю, особливим світосприйманням, традиціями.

На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їхнього утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління та використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

Своєрідним узагальненням усіх цих підходів може бути сучасний погляд на регіон як триєдиність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людства) та соціального середовища, що становить функціональний, структурно-галузевий і просторовий компоненти як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища.

Проте історична регіоналістика, претендуючи на статус певного наукового напрямку, потребує власного визначення регіону як просторової одиниці. На думку Я. Верменич, регіон у її власній системі понять має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурую. Як правило, регіон характеризується:

- специфічною самосвідомістю;
- спільними територіальними інтересами;

- домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян;
- специфікою політичної культури, яка може бути активістською, ситуативною, пасивною.

На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, з притаманним йому своєрідним "регіональним патріотизмом".

Критерії районування складаються, як правило, на основі історичного досвіду кількох поколінь. Дуже рідко кордони умовного соціокультурного регіону збігаються з тими, що їх визначає адміністративно-територіальний поділ певної країни. Мало тут може зарадити і традиційний історико-ландшафтний чи етнографічний поділ. Регіони формуються за сукупністю різних ознак – фізичних, економічних, політичних, комунікаційно-інформаційних та інших. Оптимальною основою районування є інтереси людей та національні інтереси держави.

Донині немає єдності у трактуванні базового в історичному краєзнавстві поняття *край*. Воно застосовується і для означення певної, конкретно визначеної площі, "малої батьківщини", і для іменування всієї української етнічної території. Саме від нього нерідко виводять і назву "Україна". Надзвичайно поширеним вживанням поняття, як синоніму "Україна" було і залишається у спогадах та мемуарах українських емігрантів, що називали полишену батьківщину "Старий Край" чи просто "Край". Причиною цього може бути ототожнення понять "край – Україна" як в роки національно-визвольних змагань українського народу 1914-1920 рр., так і в міжвоєнний час, тобто в періоди, що спричинили потужні хвилі української еміграції. Характерним прикладом є книжка Степана Рудницького "Україна – наш рідний край." У 1917 р. автор писав: "Наш рідний край – не є Київщина чи Лемківщина, Гуцульщина чи Кубанщина, Холмщина чи Таврія, Полісся чи Чорномор'я, Поділля чи Донеччина, Бойківщина чи Харківщина, Підляшшя чи Херсонщина, Волинь чи Полтавщина, Чернігівщина чи Катеринославщина. Наш рідний край – се велика, багата, славна Україна".

Свого часу Михайло Драгоманов у відомій праці "Переднє слово до Громади (1878р.)" проводив аналогію між поняттями "україна" і "провінція". В сучасній історіографії зустрічається дещо інше тлумачення співвідношення понять "край" і "Україна". Зокрема С. Шелухін виводить походження назви "Україна" від слова "украяти", тобто відділити шматок території зі своїми краями, межами, окраїнами. На думку дослідника, абстрактне поняття "україна" персоніфікувалося і перетворилося на власне ім'я тільки з бігом часу.

У сучасній історіографії проблеми поділу України на певні зони та термінологічні дискусії навколо їхніх назв уперше порушили науковці В. Горбик та П. Скрипник. У

статті "До питання про районування України" вони узагальнили результати ґрунтовних досліджень, що їх здійснили географами, економісти, історики, фахівці інших спеціальностей, і запропонували розглядати поняття "край" як певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Територіальні межі країв повинні визначатися на підставі фізико-географічних (визначальних), економічних, політичних та етнічних аспектів. На думку Я. Верменич, просторово-регіональні підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм характеристиками. Місце, простір, територія тут виступають як інтегруюче начало, а тому просторове окреслення меж країв становить пріоритетне завдання як для історичного краєзнавства, так і для регіоналістики. Просторові межі поняття "край" повністю залежать від часових. Штучний поділ на регіони може прислужитися перспективі, однак для історії всілякі спроби перекроювання території "заднім числом" є неприйнятними.

В історико-краєзнавчих дослідженнях останнього часу регіони вивчають і як територіальні спільноти, і як узагальнені образи. Поняття *територія* найчастіше дискутують у визначенні сфери досліджень географічного краєзнавства. Однак, як ми вже зазначали, сфера використання термінів у споріднених дисциплінах часто перекривається. Для географів територія – це простір землі, внутрішніх і прибережних вод, долучаючи повітряний простір над ними, з певними кордонами. В історичному краєзнавстві поняття "територія" вживається в контексті зв'язків, які на певному історичному просторі поєднують людину з середовищем і перетворюють певний простір у її "рідний край", "отчу землю", "малу батьківщину". Як слушно зазначає А. Шведова, територія не є поняттям абстрактним, це місце для аналізу регіональної специфічності і тому тяжіє до образного її бачення. Для краєзнавців "територія" є простором для досліджень і, водночас, чинником, що формує сукупність притаманних саме їй ознак. Предметом зацікавлень істориків-краєзнавців дедалі частіше стає пошук спільних чи відмінних рис між окремими локальними спільнотами, що населяють ті чи інші території. На думку В. Круля та Я. Жупанського "територія в краєзнавстві відіграє роль немовби "кістяка", на який нарощується все інше". Саме тому науковці стремлять до максимально чіткого визначення поняття "територія" у краєзнавчих дослідженнях, зокрема і в регіоналістиці загалом.

"Територія" в історичній регіоналістиці – не тільки ареал досліджень, а й певною мірою системоутворюючий чинник. Краєзнавець намагається виявити сукупність ознак, притаманних саме досліджуваній місцевості.

В українознавстві поняття "край" нерідко ототожнювалося з поняттям "земля". Зокрема, напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антонович називав "земельним". Д. Багалій відштовхувався від поняття

"область" – і називав свій метод "обласницьким". М. Грушевський ввів до наукового обігу поняття "історичне районознавство".

Галицька, Волинська, Сіверська та інші землі утверджені в свідомості сучасників як спогад про історичне минуле краю, відтак давня організація територіального політико-адміністративного устрою, на думку М. Дністрянского, стала для сучасників носієм історичної пам'яті. Наприклад, започаткована в 2001 р. краєзнавча серія "Літописні міста Волині" передбачає дослідження історії населених пунктів на території не сучасної Волинської області, а "літописної Волинської землі, що займає простори Волинської, Рівненської, північні райони Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей". Ініціаторами наукових досліджень княжих центрів Волині та випуску серії нарисів виступили науковці Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського. У першому випуску коротко викладено історію містечка Олики до 1939 р., опубліковано результати археологічних розкопок, проведених у 1988 – 1990 рр. на міських околицях, подано історичну топографію міста XII – XVIII ст., генеалогію власників міста, а також короткий звід пам'яток архітектури XV – XVIII ст.

Російські науковці з Санкт-Петербурга пропонують регіоналістиці свою категорію – "історико-культурна зона" (ІКЗ). Регіоналістику вони розглядають як макродисципліну, що оперує узагальненими результатами спеціалізованих досліджень. Поняття ІКЗ, на їхню думку, включає притаманні певній території пам'ятки матеріальної культури у нерозривному зв'язку з ландшафтом ("топохронами"). Структуру ІКЗ формують топохрони, пов'язані і з матеріальними (природними чи штучними), і з ментальними (топоніми, уявлення, ритуали) комунікаціями. ІКЗ вводиться як поняття, що дає змогу досліджувати єдність певного ареалу, котрий виділяється за даними археології, етнографії, антропології, мовознавства, історії, геології, палеографії, географії та низки інших гуманітарних дисциплін. ІКЗ як багатофакторні величини складаються поступово, на певній території в умовах конкретного клімату та ландшафту, і визначаються взаємовпливами історичних, географічних, господарських, демографічних і особливо етнографічних факторів. Для розмежування таких ІКЗ, науковцям різних напрямів і країн необхідно провести цілу низку краєзнавчих досліджень.

Історична регіоналістика, а разом з нею і краєзнавство, шліфує свій термінологічний інструментарій у тісному контакті з пам'яткознавцями. Насамперед, це стосується широко вживаних понять "пам'ятка" ("пам'ятник"), "культурні цінності", "культурна спадщина" та ін., навколо яких уже багато років тривають дискусії. Хоч в основу цих понять і не покладено просторових критеріїв, вони належать до числа пріоритетних у краєзнавстві. З

цих міркувань вважаємо доцільним охарактеризувати в загальних рисах дискусію пам'яткознавців і краєзнавців навколо проблеми історико-культурної спадщини.

Значна частина цих дискусій точиться довкола розрізнення понять *пам'ятка* і *пам'ятник*. Цей другий термін, що його зафіксували І. Срезневський та С. Преображенський у джерелах XIII ст., у староукраїнській мові XIV – XVI ст. не зустрічається. В російській мові XVIII – XIX ст. він застосовувався досить часто, але в суто конкретному сенсі – монумент, надгробок. Лише в XIX ст. поняття пам'ятник починає вживатися у розширеному контексті: в розумінні залишків матеріальної та духовної культури минулого. У проекті "Заходів зі збереження пам'ятників старовини", що його запропонував I Археологічний з'їзд (1865), вводилися поняття "пам'ятники архітектури", "пам'ятники писемності", "пам'ятники живопису" тощо. Докладне розшифрування поняття "пам'ятник" знаходимо у проекті "Правил збереження історичних пам'ятників", підготованих комісією О. Лобанова-Ростовського (1876): до пам'ятників, що мають історичну цінність, там належали пам'ятники зодчества, живопису та скульптури, ремісничі вироби, пам'ятники писемності та друку. Раннє українське вживання поняття "пам'ятка" тяжіє до поняття "спомин", "згадка", що з'являється від 1545 р. У XIX ст. на західноукраїнських землях явно надавалося перевагу застосуванню терміна "пам'ятка" в значенні предмета (споруди), пов'язаного з матеріальною і духовною культурою минулого.

На Наддніпрянщині під впливом російського слововживання надавали перевагу терміну "пам'ятник", який мав полісемантичне "наповнення". У контексті українізаційних процесів початку XX ст., щоправда, на короткий час, на перший план вийшло поняття "пам'ятка". Надалі знову домінував "пам'ятник", і це мало негативний вплив на спрямування пам'яткоохоронної діяльності. Лівова частка коштів, яку виділяли на пам'яткоохорону, витрачали не на збереження і відновлення оригінальних пам'яток, а на тиражування пам'ятників-монументів.

В українських енциклопедичних виданнях і словниках 60-х – початку 70-х років терміни "пам'ятка" і "пам'ятник" вживали здебільшого як тотожні. Проте потреби законодавчого забезпечення пам'яткоохоронної роботи диктували необхідність їх уточнення і розрізнення. Початок дискусіям з цього приводу поклали статті В. Акуленка. За необхідність чіткішого розрізнення цих двох понять і надання поняттю "пам'ятка" ширшого значення порівняно з поняттям "пам'ятник" на сторінках журналу "Пам'ятки України" пізніше висловилися С. Кот, Д. Гринишин та Я. Дашкевич, В. Русанівський та інші фахівці. З урахуванням думок, висловлених у ході дискусій, укладачі Зводу пам'яток

історії і культури України застосовують поняття "пам'ятка" як ширше і більш узагальнююче у порівнянні з поняттям "пам'ятник".

Розрізненням понять "пам'ятки" і "пам'ятники" дискусії не завершилися. Адже обидва поняття надзвичайно місткі і охоплюють різні категорії пам'яток – археології, історії, містобудування, архітектури, монументального і прикладного мистецтва тощо. Чимало суперечок точилося навколо наповнення поняття "пам'ятка історії і культури", причому ряд учасників дискусії доводили, що поняттям "культура" охоплюються всі пам'ятки історії, і тому можна обмежитися поняттям "пам'ятка культури". Але при цьому не брали до уваги той факт, що існує чимало природних пам'яток, пам'яток воєнної історії тощо, які неможливо підвести під поняття "пам'ятка культури". Тому термін "пам'ятка історії і культури" здобув права громадянства і юридичний статус, закріплений у Законі України про охорону та використання пам'яток історії та культури 1978 р. Втім, у Законі України "Про охорону культурної спадщини" (2000) замість терміна "пам'ятка історії та культури" вжито термін "пам'ятка".

Дискусійними стали нещодавно і поняття *пам'ятка містобудування* та *пам'ятка архітектури*. В офіційних документах ці поняття застосовують зазвичай як тотожні. Проте в процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять.

Важливо зауважити, що зафіксоване в ряді міжнародно-правових пам'яткоохоронних документів поняття "пам'ятка" за своїм змістом вужче, ніж те, яке застосовують у вітчизняній практиці. Венеційська "Міжнародна Хартія з консервації й реставрації пам'яток та визначних місць" (1964) дала таке визначення пам'ятки: "Поняття історичної пам'ятки включає в себе як окремих архітектурний твір, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку або ж історичної події". Таке трактування обмежує коло пам'яток творами архітектури, монументальної скульптури та археологічними пам'ятками, тобто нерухомою історичною спадщиною. Решта свідків минулого у міжнародно-правовому тлумаченні охоплено поняттям "культурні цінності".

Чіткої, загальноприйнятої дефініції культурних цінностей не існує навіть у міжнародному праві. Зазвичай на їх означення застосовуються два поняття – *культурна спадщина* і *культурні цінності*. Поняття "культурні цінності" відповідно до конвенції про охорону культурних цінностей 1954 р. охоплює рухоме й нерухоме майно, що має велике значення для культурного надбання кожної країни, у тому числі музеї, бібліотеки, архіви тощо. Проте конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання

незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970), має предметом свого регулювання лише рухомі культурні цінності.

Інші документи, також підготовані під егідою ЮНЕСКО, дають ширше тлумачення культурних цінностей, включаючи до їхнього переліку і нерухомі об'єкти, у тому числі архітектурні ансамблі, історичні квартали в містах, археологічну спадщину. Зате поняття "культурна спадщина", закріплене в Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), відносить до культурної спадщини лише нерухомі об'єкти, у тому числі:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва або науки;

- ансамблі: групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва та науки;

- визначні місця: твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають визначні місця та мають значну універсальну цінність з погляду історії, естетики, етнографії або антропології.

У міжнародних правових документах 90-х років з'явився і новий термін "культурна спадщина" коли йдеться про культурні надбання, які не підлягають експорту з країни свого походження. Термінологічна неузгодженість створює чималі ускладнення для справи охорони культурних цінностей на державному і регіональному рівнях. Тому в Законі України "Про охорону культурної спадщини" чітко закріплено класифікацію об'єктів культурної спадщини за типами і видами.

Робота для подальшого уточнення понять і категорій, які застосовують у сфері краєзнавства та регіоналістики, і їхнього узгодження з міжнародними стандартами триває. Загальний напрям цієї роботи визначається завданнями переходу від збереження окремих пам'яток до турботи про історико-культурне середовище.

2. Друга половина XX ст. виявилася періодом інтенсивних процесів диференціації наукового простору в історичній та суміжних науках. Розширення кола досліджуваних явищ потягнуло за собою поглиблення спеціалізації; яку супроводили процеси міждисциплінарної кооперації та інтеграції. Найперспективніші напрями досліджень виникали на основі як пошуку нових підходів, так і екстраполяції методів одних наукових дисциплін на інші. Відчутний прогрес відбувся у сфері спеціальних історичних дисциплін, номенклатура яких нині налічує понад 80 позицій. Самостійними галузями історичного

знання стали наукові напрями, що з'явилися на міждисциплінарних стиках: історична психологія, історична демографія, історична екологія тощо.

Історична регіоналістика та історичне краєзнавство, як його невід'ємна частина у цьому процесі посідає особливе місце, оскільки виконує і певну інтегративну функцію. Важко знайти сьогодні інший науковий напрям, в якому б так органічно співпрацювали історики й етнографи, географи й демографи, екологи та лінгвісти. Особливістю джерельної бази історичної регіоналістики є те, що вона формується на межах історичного, географічного, філософського, етнологічного, економічного, культурологічного, соціолінгвістичного знання. Невеликі, як правило, ареали регіонально-історичних досліджень, пред'являють особливо високі вимоги до комплексності джерельної бази та інформативної повноти.

Головними передумовами інтеграції таких суміжних дисциплін, якими є, приміром, археологія і етнографія, історична географія і краєзнавство, на думку дослідників, є:

- 1) взаємна застосовуваність певних методів і прийомів дослідження;
- 2) спільність дослідницьких принципів;
- 3) часткова спільність джерельної бази;
- 4) спільні генетичні корені.

Зокрема, з одного кореня – державознавства – вирости історія і географія, статистика і етнографія, демографія і краєзнавство.

Неодноразовими були спроби простежити логіку зв'язків підсистеми історичної регіоналістики – історичного краєзнавства з іншими суспільними та гуманітарними науками, із спеціальними історичними дисциплінами. Як правило, історичне краєзнавство належало до номенклатури спеціальних історичних дисциплін. На думку С. Заремби, історичне краєзнавство (як і джерелознавство) має право на існування в ряду основних (фундаментальних) історичних дисциплін. Учений аргументує цей висновок тим, що спеціальні історичні дисципліни вивчають певний вид або певний комплекс історичних джерел і використовують при цьому специфічні методи. А історію краю можна вивчити тільки на основі всього комплексу історичних пам'яток. Вона є складовою частиною вивчення історії народу, а, отже, суспільства загалом.

Найвдаліша спроба встановити ієрархію відносин історичної регіоналістики та інших дисциплін належить М. Ковальському. Перелік груп історичних дисциплін, які корелюють із системою краєзнавства, має у нього такий вигляд:

- комунікативно-евристичні, інформативні: ***історична бібліографія*** і її розділи – ***бібліографічна евристика, інформатика, історіографія історичного краєзнавства, історіографія джерелознавства, джерельна, джерелознавча та архівна евристика;***

- комплекс дисциплін, об'єктом вивчення яких є різні сторони і аспекти матеріальних джерел; **археологія, нумізмати́ка, боністи́ка, емблемати́ка, сфрагісти́ка, геральди́ка, вексикологі́я, фалеристи́ка;**

- **етнографія** з усім комплексом джерел, які вона вивчає;

- **музеєзнавче джерелознавство і музеєлогія;**

- дисципліни, що вивчають словесні джерела і форми їхньої фіксації знаковими системами: **джерелознавство, дипломати́ка, палеографія, неографія, філігранологі́я, кодикологі́я, текстологі́я, епіграфі́ка, літописознавство;**

- історико-філологічні дисципліни, особливо **ономасти́ка і топоні́міка;**

- комплекс історико-географічних та економічних дисциплін: **історична географія та картографія, демографія, історія народного господарства, промислів** тощо;

- дисципліни, предметом яких є вивчення кількісних показників матеріальних об'єктів чи людських спільнот: **історична метрологі́я, хронологія, генеалогія.**

Уже з цього переліку видно, які обрії відкриває перед історичною регіоналістикою та історичним краєзнавством застосування джерел і методик, запозичених із суміжних галузей знання. До нього можна було б додати **соціологію** і **соціальну психологію** із властивими їм методами дослідження інтересів, потреб, ціннісних установок (типологізація, опитування тощо) або екологію з теорією раціонального природокористування. Не варто скидати з рахунку і той вплив, якого зазнає історична наука з боку кібернетики і пов'язаного з нею комплексу наукових дисциплін.

Із завданнями історичної регіоналістики тісно переплітаються завдання **пам'яткознавства** – настільки, що пам'яткознавство часто розглядають як частину історичного краєзнавства. Втім, предмет дослідження у них збігається лише частково. Історичне краєзнавство вивчає пам'ятки конкретного регіону, пам'яткознавство – всі види пам'яток, незалежно від місця їхнього знаходження. Наявність у кожного з цих наукових напрямів власного предмету дослідження і власних дослідницьких методів дає підстави говорити про них як про самостійні дисципліни.

Пам'яткознавство виникло на стику соціології, історії, мистецтвознавства, технічних (вивчення стану і методів реставрації) та економічних (здійснення реставраційних заходів, створення та організація туристичних комплексів) наук. У сфері компетенції пам'яткознавства – розроблення методик дослідження пам'яток та їхня класифікація, вивчення міждисциплінарних питань реставрації, створення наукових засад монументальної політики, вивчення стану пам'яток і розроблення методів їхнього використання й охорони, проблем ідентифікації та реституції, проведення відповідних експертиз. Незалежній Україні довелося починати всю цю величезну роботу практично з

"чистого аркуша": у 30-х роках тоталітарна система знищувала разом з пам'ятками і пам'яткознавчу науку. Недбалість і непрофесіоналізм у ставленні до пам'яток призвели до значних прорахунків у галузі охорони історико-культурної спадщини.

Створення у травні 1991 р. Центру пам'яткознавства АН УРСР і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури дало змогу істотно піднести теоретико-методологічний рівень пам'яткознавства. Центр видав понад 30 монографій, три випуски "Праць". Він є також співзасновником часопису "Київська старовина".

Тісно пов'язана з історичною регіоналістикою й наука про Україну як певну геополітичну реальність та етнекологічну цілісність – *українознавство*. За П. Кононенком, "з першопочатків українознавство охоплювало крає-, країно-, народо- (племено-), суспільство- та джерелознавство". Втім, українознавство та історичне краєзнавство співвідносяться не як ціле і частина, а як загальне і специфічне. Українознавство дає цілісний, нерозчленований образ України, історичне краєзнавство визначає його просторові і часові параметри, акцентує на специфічних рисах ментальності, що мають регіональну основу.

Історична регіоналістика та її складова – історичне краєзнавство – тісно стикається з такими народознавчими дисциплінами як *історична демографія, історична географія, історична екологія, економічна історія, археологія, антропологія, культурологія, соціолінгвістика. Культурологія і соціолінгвістика* вивчають особливості культури, побуту, мови, створюючи необхідний масив інформації для визначення самого поняття "регіон".

Перспективними для дослідження регіональної специфіки можуть виявитися деякі висновки антропогеографів (зокрема, Ф. Ратцеля та його послідовників з культурно-історичної школи в етнографії), які спеціально займалися вивченням просторового розширення культурних явищ (теорія "культурних кіл"), а також запозичені з етнології поняття господарсько-культурних типів. У соціальній та економічній географії такі підходи останнім часом трансформуються в теорії господарсько-культурної адаптації; їх розглядають у контексті раціонального природокористування. Цікаві новітні підходи ґрунтуються на припущеннях щодо вироблення на регіональному рівні, під впливом природно-географічного та соціального середовища, адаптативних моделей поведінки, спрямованих на забезпечення виживання та культурного розвитку з мінімальними витратами енергії. О. Сминтина відводить культурній традиції роль механізму, який формує з технологічних, поведінкових складових цілісні системи і забезпечує їхню стабільність.

Не можна не бачити прямого зв'язку регіоналістики з *соціобіологією людини*, яка вивчає в комплексі соціальні та біологічні аспекти людської життєдіяльності. Розмаїття стереотипів поведінки, що виникають внаслідок впливу природного і соціокультурного середовища, досліджує *етнологія*, увагу якої привертають як спадкові форми поведінки, так і набуті в процесі адаптації та асиміляції замкнені людські спільноти. Саме вони виявляють особливий інтерес до традицій, звичаїв, обрядів, що побутують на певній території, передаючись з покоління в покоління.

Найтісніше історична регіоналістика та історичне краєзнавство перетинаються з *історичною географією*. Історична географія та історія економічного розвитку допомагають "прив'язати" дослідження регіональних особливостей до вивчення взаємовпливів суспільства і природи, впливу на життя людей ландшафту, клімату та інших географічних факторів, а також економічної діяльності. З методологічного погляду розмежування об'єктно-предметних сфер регіоналістики та історичної географії є принципово важливим. Доволі часто доводиться чути міркування про те, що нібито для виокремлення історичної регіоналістики з історичної географії немає достатніх підстав: обидві так само вивчають людину в її природному локалізованому середовищі. Дійсно, предмет і об'єкт дослідження у цих двох підсистем історичного знання досить близькі. За В. Яцунським, історична географія вивчає: 1) фізико-географічний ландшафт певної епохи; 2) населення з погляду його етнічного складу; 3) географію виробництва і господарчих зв'язків; 4) географію зовнішніх і внутрішніх політичних кордонів, а також важливих історичних подій. М. Белов визначає історичну географію як суспільно-географічну дисципліну, яка займається вивченням географічного середовища історичного часу у плані просторово-часових змін, використовуючи періодизацію, прийняту в історичній науці.

Утім, географи і історики відчувають певні труднощі у визначенні предмету історичної географії. Як зауважує В. Жекулін, це можна пояснити тим, що ця галузь знання розташовується на межі природничих і соціальних наук; історики, фізико- і економіко-географи бачили в ній "свою" науку і відповідним чином визначали її предмет, завдання і перспективи розвитку. "Енциклопедический словарь географических терминов" відносить історичну географію до тих галузей історичного знання, що досліджують географію і географічні проблеми минулих епох.

"Стики" природничих і гуманітарних наук – плідна сфера наукового пошуку; історична географія доводить це самим фактом свого бурхливого розвитку. Л.Гумільов дотепно зауважував, що "Клію не варто сваритися з Уранією; на Парнасі місця багато для всіх сестер". Історія, доводив він, дає спосіб вивчення властивостей і подій часу, а

історична географія – суміщення часу з простором. Без дослідження спів розмірних явищ і виявлення їхніх взаємозв'язків усяке вивчення історії було б неможливим.

Досліджуючи в комплексі географічний бік історичного процесу, історична географія найближче підходить до з'ясування витоків формування територіальних комплексів. Просторове відображення історичних явищ, процесів і подій на певному історичному етапі, в контексті географії населення і виробництва – це саме те, що потрібне для предметного дослідження локальної специфіки. Близько споріднена з історичною географією топоніміка не тільки допомагає у виявленні географічної номенклатури населених пунктів, але й дає змогу накреслити шляхи міграційних потоків.

Історична регіоналістика досить тісно корелює з демографією, завданням якої є дослідження історії заселення тієї або іншої території з урахуванням проблем відтворення населення, міграцій, його соціальної та національної структур. Особливо тісно історичне краєзнавство пов'язане з новим напрямом знання – *регіональною демографією*, яка досліджує закономірності відтворення населення в окремих регіонах, а також економічні, соціальні, екологічні, етнічні та інші чинники, які впливають на цей процес. Тут особливий інтерес для регіональної історії становить вплив соціальних катаклізмів (війн, революцій, голоду, масових репресій тощо) на ментальність населення, його світосприймання.

Дослідження рівня й тенденцій розвитку демографічних процесів у тому чи іншому регіоні базується на доробку історичної демографії, яка простежує відтворення і розміщення населення в історичній ретроспективі і, отже, якнайтісніше пов'язана з історичним краєзнавством. Виросло воно з "оповідного землеописання" і державознавства так само, як і статистика, екологія народонаселення чи економічна демографія. У них спільна джерельна база в тій її частині, яка стосується XVIII– XIX ст.

Щоб минуле народу адекватно відбивалося в його історичній пам'яті, історія має тісніше поєднуватися із *соціальною психологією*. На важливості психологічного чинника в історичному процесі наголошував ще Гегель, який писав, що його рушійними силами історії є не тільки потреби та інтереси, але й пристрасті і характери. Історія "оживає" лише тоді, коли дослідникові вдається передати вплив емоцій на особливості поведінки історичних осіб. З іншого боку, дослідник і сам потрапляє під дію емоцій – не лише власних, але й групових. На нього впливають – усвідомлює він це чи ні – стереотипи масової політичної свідомості. Його бачення історичної ситуації залежить не тільки від рівня його культури, інтуїції, кваліфікації, але й від "духу часу".

Як посередник між минулим і сучасністю, історик формує в суспільстві ситуацію адекватного розуміння розвою та соціальних наслідків історичного процесу. Величезною

відповідальністю історика є те, якого смислового значення надає він своїм інтерпретаціям, наскільки об'єктивно, змістовно і всебічно вони відображають історичну реальність. Історичного краєзнавства це стосується тим більше, оскільки воно вивчає переважно одиничні факти і явища, відтак класичні методи екстраполяції, синхронізації, моделювання тут мають не надто неширокий простір для застосування. Не можна не бачити того, що політизовані, ідеологізовані версії минулого провокують поляризацію соціуму, сприяють ескалації напруженості в суспільстві.

Таким чином, краєзнавство, як його складова історична регіоналістика, існує у складній системі взаємодії з найрізноманітнішими галузями знання, і не лише соціогуманітарного. Принципово нові обрії відкриває перед нею застосування математичного аналізу статистичних матеріалів, контент-аналізу масивів інформації, використання можливостей Інтернету для передачі інформації. Вже сьогодні є реальною можливість активізації краєзнавчих досліджень міст і сіл України шляхом створення в Інтернеті єдиного серверу, який би інтегрував у собі інформацію про електронні ресурси країни з цієї проблеми. Як показав досвід роботи над масштабними краєзнавчими проектами типу історії міст і сіл чи Зводу пам'яток історії та архітектури, для введення у науковий обіг нової інформації значно більшими є локальні можливості. Відтак технічна підготовка краєзнавців та доступ до сучасного устаткування дадуть змогу зареєструвати всі події та факти, що мають історичну значущість.

Література

- *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. 2001. – № 6. – 2002. – № 2.
- Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Ч. I. – Кн. I. – К., 2000.
- *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе. У 2-х т. – Т. 1. – К., 1994.
- *Маринич О.* Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. – 1993. – №1.
- *Троян С.С., Будз М.Д.* Термінологічний словник із методики країнознавчих досліджень. – Рівне, 2002.
- *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000.
- Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989.

Історія краєзнавчого руху в Україні

Розділ III

Зародження та етапи становлення краєзнавчого руху

1. Стихійно-описовий етап у становленні історичного краєзнавства. Перші описи території України.
2. Нагромадження історико-краєзнавчих знань у XVI – XVIII ст. Цілеспрямовано-описовий етап.
3. Економічно-географічний етап.

1. Інформаційне поле регіональних досліджень формувалося здебільшого з огляду на практичні потреби. Господарське освоєння територій супроводилося, як правило, їхнім науковим вивченням. Але задовго до того, як держави почали дбати про власні статистико-географічні описання, великий масив інформації про ті або інші їхні частини вводили в обіг краєзнавці, мандрівники, дипломати, картографи. Цей перший етап створення краєзнавчо-інформаційної бази для майбутнього регіонознавства географи визначають як *стихійно-описовий*.

Перші подорожні описи окремих частин території сучасної України з'явилися задовго до нашої ери. Грецькі географи називали їх періплами та періегесами. Фахівці датують щонайменше VI ст. до н.е. створення першого періплу – "Періплу ойкумени" Скілака Каріадського, про якого йдеться у Геродота і Страбона. У частині цього опису, що дійшла до нашого часу, є характеристика східного і північного узбережжя Чорного моря, йдеться про скіфів, таврів, фракійців, сарматів. Приблизно до того ж часу відноситься періегес "Опис Землі" Гекатея Мілетського, який описав усі грецькі колонії на Понті і відомі на той час грекам скіфські племена. Він також уточнив карту світу, складену Анаксимандром із зображенням мілетських колоній. Найдокладніший опис Скіфії дає "Історія" Геродота, який, за твердженням деяких дослідників, у V ст. до н.е. відвідав Ольвію.

Починаючи від VI ст. н.е., коли східні слов'яни – анти розпочали експансію на Візантію, про них заговорили й візантійські історики та письменники – Прокопій Кесарійський (середина VI ст.) і Маврикій Стратег (кінець VI ст.). Щоправда, вони переважно стосуються військових походів слов'ян. Проте трапляються й описи території

сучасної України. Так, у відомому творі Константина Багрянородного "Як треба управляти імперією" є опис Дніпрових порогів. Поруч із візантійськими описами території України збереглися й арабські. Однак їхня особливість полягає в тому, що часто вони не є оригінальними, а походять з "других рук". З арабських найбільш раннє джерело – "Книга шляхів і царств" ібн-Хурдабе (60-70-ті роки IX ст.).

З поміж західноєвропейських джерел опис території України знаходимо у творі готського історика VI ст. Йордана "Про походження і діяння гетів". Йордан описує регіон від Карпат і Бескидів до Дністра. Однак, треба зазначити, що чимало географічних назв тут подано неточно. У "Хроніці" Тітмара Мерзебурзького (978-1018) подано опис Києва. Історико-географічні відомості про шляхи на Схід і про столицю Київської Русі повідомляє північнонімецький хроніст Адам Бременський в "Історії гамбургських єпископів" (70-ті роки XI ст.). Опис українських земель після монголо-татарського погрому знаходимо у Плано Карпіні ("Книга про татар").

Посилену цікавість до географічних знань і "землеописань" у Європі пробудила епоха Відродження. Венеційці створили у XV ст. специфічний жанр історико-географічних описань різних країн (relation). Подорожні нотатки мандрівників і дипломатів містили найрізноманітніші історичні екскурси, топографічні, економічні, етнографічні відомості, інколи навіть статистичні таблиці. Серед найвідоміших описів Східної Європи – "Подорож до Персії" А. Контаріні (1477), яка подає чимало відомостей про "Нижню Русь" – тогочасну Україну. Дві Русі – "Нижню" у складі Великого князівства Литовського і "Верхню" – Московію – згадано у західноєвропейських джерелах від 20-х років XV ст.

На "землеописаннях" XV – XVI ст. виразно позначився вплив гуманістичної ідеології – з ідеєю єдності людського роду, повагою до античної спадщини і намаганням спертися на античні авторитети, прагненням до істини і наукової достовірності, підвищеним інтересом до людини в її природному довіллі. Початки наукової географії України пов'язують з "Трактатом про дві Сарматії" польського вченого-гуманіста Матвія Меховіти (Меховського). В розділі "Про Русію, її округи і все, що там є" Меховіта описав рельєф України, її флору і фауну, природні багатства, заняття населення, виділивши "основні провінції – Галичину (Русь у вузькому розумінні), Волинь і Поділля. Є у нього й екскурс в історію Київської Русі.

Історико-географічна схема Меховіти, як і наведений у його трактаті фактичний матеріал, пізніше запозичили автори багатьох західних описів, трактатів, космографій XV-XVII ст., які стосувалися Східної Європи. Докладний опис Сіверщини (Чернігівщини) знаходимо у "Нотатках про Московію" С. Герберштайна (1549). "Землеописання" доби

Відродження не відзначалися повнотою чи науковою достовірністю. За Д. Наливайком, "до них не можна підходити як до наукових джерел, – вони радше створювали досить вільний узагальнений образ маловідомої країни, в якому достовірні відомості поєднувалися з неперевіреними чутками й фантастичними домислами". Проте саме такі описання підготували ґрунт для просторових параметрів історичного знання, покладених в основу т.зв. державознавства. Його основоположником вважають італійського публіциста Дж. Ботеро, якому наприкінці XVI ст. вдалося створити щось на зразок енциклопедичного видання. Вільний доступ до архівів Ватикану забезпечив його "Всесвітнім відомостям" високий ступінь достовірності – саме тому його твір виданий уперше 1595 р. витримав десятки перевидань. Написаний у руслі ренесансної традиції людинознавчо-етнографічних пріоритетів, він не обійшов увагою і Україну – перу Ботеро належать цікаві описи Поділля, Волині, Галичини.

Надалі державознавство на Заході розвивалося у двох напрямках. *Етнографічний* метод Г. Ахенваля передбачав всебічний історико-географічний і статистичний опис кожної окремої країни з поданням різнорідних відомостей з державного права, історії, географії, економіки, культури, релігії тощо. *Порівняльний* метод А. Бюшінга будувався на характеристиках одних і тих самих параметрів народного життя у різних країнах. У своїй великій праці "Новий опис землі" (13 ч., 1754-1777) Бюшінг дав цікавий екскурс в історію України, приділивши основну увагу козацтву.

Предметом розгляду в державознавстві були визначні місця та пам'ятки, які трактувалися надзвичайно широко. Йшлося про опис природно-кліматичних умов, історії поселень, руху населення, природних ресурсів, торгівлі та промисловості, етнографії. Необхідність аналізу величезної кількості введених у такі описи різнорідних даних покликала до життя науку, що дістала назву статистика.

Приблизне уявлення про локалізацію регіонів середньовічної України можна скласти шляхом аналізу вцілілих карт XV-XVI ст. (починаючи з XVI ст. їх створювали на основі докладних топографічних вимірів). На картах Європи, Польщі, Московії, Османської імперії, Молдавії, датованих XVI ст., позначено Волинь, Поділля, Покуття, а також загадкову Кодимію, щодо якої віддавна ведуться суперечки вчених. Вперше українські землі було позначено на картах німецького вченого М. Кузанського, які виготовляли для різних видань "Географії" К. Птолемея.

Першою картою української території, зробленою на підставі топографічних вимірів, була карта Т. Маковецького, яка лягла в основу виданої Г. Геррітцем в Амстердамі 1613 р. великої карти Литви і Дніпра. Багато разів копійована і перевидавана, ця карта охоплює чималу частину української етнографічної території (до Кам'янця і Черкас на півдні). На

цій карті виділено Підляшшя, Червону Русь, Полісся, Волинь (Верхню і Нижню), Поділля, Покуття, Чернігово-Сіверщину і Київщину; позначено близько 250 населених пунктів. У 1650 р. окремо видано карту Полісся Д. Цвікера. Південна Україна добре відтворена на картах Угорщини амстердамських картографів Н. Фішера та К. Алларда.

2. Створювані з практичною метою описи й карти відкрили початок другого *цілеспрямовано-описового етапу* формування знань про регіони України. У Московській державі XVI-XVII ст., значного поширення набули рукописні картографічні твори – "чертежи", що їх створювали місцеві адміністрації. У 1627 р. П. Мезенцов за завданням московського Розрядного приказу зробив "Большой чертеж полю" – території від Москви до Перекопа і від Дніпра до Дону. Сама карта втрачена, але до нас дійшло її описання як додаток до "Книги Большому чертежу". Остання виконувала роль довідкового і навчального видання аж до кінця XVIII ст.

У той час, коли виконували основні роботи для створення "Большого чертежа", басейн Дніпра належав до складу Речі Посполитої. Вважається, що дані про українські землі упорядники "чертежа" дістали від князя Дмитра Вишневецького, який разом з російськими військами брав участь у походах проти кримських татар. "Книга" відбиває досить високий рівень географічних знань: Дніпро з своїми притоками докладно описаний впродовж 2 200 км.

У 20-х роках. XX ст. у Державному архіві Швеції (Стокгольм) було знайдено "Чертеж украинским й черкасским городам от Москвы до Крыма", створений, очевидно, у 1670-1671 рр. Ця карта, на якій чітко позначені ріки з притоками, населені пункти, шляхи, є визначною пам'яткою картографії XVII ст.

У Польщі ретельні картографічні роботи здійснювали, починаючи з середини XVI ст. Місцеві землеміри досить докладно виконали зйомку Прип'яті. У 1558 р. В. Городецький склав гідрографічну карту Польсько-Литовської держави (втім, східна її частина явно не вдалася). Завдяки працям, проведеним під керівництвом князя Миколая Христофора Радзивіла, цей недолік було виправлено завдяки проведенню топографічних і гідрологічних робіт в районі від Вісли до Дніпра.

Докладно вивчив і описав тодішню Україну французький інженер і картограф Г. Левассер де Боплан, який впродовж 1630-1647 рр. перебував на польській службі. В опублікованій у 1651 р., у Франції невеликій праці "Опис України" він відтворив для західного читача картину України, якою її побачив – з докладними відомостями географічного та економічного характеру, описом порогів, побуту і звичаїв запорозьких козаків, кримських татар тощо

Привертає увагу колоритний опис Києва. "Опис" тричі видавали французькою, у XVIII – XIX ст. здійснено переклад голландською, іспанською, англійською, німецькою, польською, російською мовами.

Для регіоналістики велике значення мають карти, які складав Боплан на основі власних топографічних вимірів. Багато разів копіювалися і перевидавалися дві карти України, у виконанні Боплана – Спеціальна і Генеральна, а також його карта Дніпра. На карті України Гі де Боплана нанесено 1 884 населених пункти: міста, села, фортеці. Завдяки картам Боплана, широко відомим у Європі, назва "Україна" остаточно утвердилася на картах; з'явилася вона і на глобусі Корнеліуса 1660-1670 рр.

Для історичного краєзнавства праці Боплана є надзвичайно цікавим джерелом до вивчення звичаїв та побуту українців, особливо Запорозжя. Про різноманітність тематики свідчать назви розділів книги: "Ремесла, якими займаються козаки", "Дніпро від Києва до моря...", "Які повинності селян щодо панів", "Руська шляхта", "Як дівчата залицяються до парубків", "Як селянин може одружитися з панночкою", "Як відбувається весілля", "Козацька медицина", "Про шляхетські вольності", "Звичаї польської шляхти" та ін. Цікаві також роздуми Боплана про етноніми "русин", "козак", назви берегів Дніпра – "руський берег", "московський берег". Серед іноземних авторів, що описували природу, побут та спосіб господарювання українців у різних місцевостях, слід також назвати праці Йосафата Барбаро (Північне Причорномор'я), Картарині (описи Луцька, Житомира, Києва), Зігмунта Герберштейна (Київ, Новгород-Сіверщина), Гамберіні та Міллера (Запорозжя), Еріха Лясоти (Львів, Кам'янець, Київ, Прилуки, Запорозжя).*

Традиція докладних статистико-географічних описів територіальних одиниць бере в Росії свій початок від Академічних експедицій 1768 – 1774 рр., задум яких належав М. Ломоносову. Головним завданням цих експедицій вважали вивчення "натуральної історії", природних багатств, особливостей культури і побуту різних народів. Академічну експедицію в Україну 1770 р. очолював Х. Ейлер, син відомого математика Л. Ейлера. Експедиція досліджувала великий район від Києва до Бахмута і Запорозької Січі, уточнивши географічні координати багатьох населених пунктів, провівши серію астрономічних та метеорологічних спостережень. Після закінчення досліджень у Січі Ейлерові видали почесний "атестат" про зарахування його у Військо Запорозьке. За матеріалами експедицій було створено величезну, добре деталізовану карту Середнього і Нижнього Подніпров'я. Матеріали, зібрані Х. Ейлером, були відображені у першому російському географічному словнику 1773 р.

Академічні експедиції 1768 – 1774 рр. дали безцінний історико-географічний і

* Докладно див: Макаруч С. Писемні джерела з історії України. – Львів. 1999. – С.148-155.

етнографічний матеріал, що стосувався господарства, населення, історичних пам'яток тощо. Успіх експедицій забезпечило цілеспрямоване збирання відомостей і матеріалів про різні народи, відповідно до анкети, розробленої відомим географом і істориком В. Татішевим. Природно, що й самі експедиції, і створені за їх матеріалами праці мали виразно росієцентристське спрямування.

За дорученням Сенату в кінці 60-х років XIX ст. інженер, пізніше відомий історик О. Рігельман описав південно-східну частину сучасної України – землі донських козаків. На відміну від пізнішої, значною мірою компілятивної праці Рігельмана "Летописное повествование о Малой России", перша його праця була витримана у статистико-географічному ключі, причому в ній вперше наводилися дані про чисельність і становий склад чоловічого населення Донського краю (окремо подані дані щодо регулярних військ, козацтва, українців на Дону). Рігельман вперше застосував метод політичної арифметики, гіпотетично підраховуючи кількість козаків і всього населення України на середину XVII ст.

Як правило, початок козацько-автономістської версії українського минулого пов'язується з "Історією Русів". Насправді ж її витoki глибші. У Петербурзі 1773 р. побачила світ невелика книжечка, яка в традиціях тих часів мала довгу назву "Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая". Автор цього першого комплексного землеописання України не встановлений; відоме лише ім'я видавця – В. Рубан. На думку В. Кравченка, автором (або одним із них) міг бути російський історик і географ Г. Міллер. Книга була своєрідним довідником-путівником, але причетність до її видання чиновників Малоросійської колегії і правителя Малоросії П. Рум'янцева-Задунайського забезпечили досить високий ступінь достовірності вміщених у ній відомостей про минуле України, її географію, клімат, населення, шляхи, адміністративний устрій, церковне життя. При цьому колишню Гетьманщину розглянуто як окрему, цілісну державу; щодо її інституцій чи функцій постійно вживається термін "національний". Особливо важливим є те, що у книзі перелічено всі тогочасні українські полки та міста у кожному з них. Отже, саме від "Кратких географических, политических и исторических известий о Малой России" слід вести початок антикварного напряму в українській історіографії, а водночас і генеалогію українського містознавства.

Інтерес до історичних знань, що яскраво виявився в Україні у 70-х роках XVIII ст., мав виразне політичне підґрунтя: саме в цей час українська старшина почала петиційну кампанію, добиваючись від уряду Катерини II "зрівняння в чинах" з російським

дворянством. Це засвідчила видана у 1777 р. у Санкт-Петербурзі "Краткая летопись Малая России с 1506 по 1776 год с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов, а также землеописание, с показанием о почтах и других нужных сведений". Одним з авторів її був колишній київський полковник О. Безбородько, видавцем – згадуваний вже В. Рубан. Про політичну заангажованість авторів свідчить, зокрема, той факт, що для доведення прав старшин вони не зупинилися перед підтасовкою даних Зборівського реєстру 1649 р., завищивши число козаків на 20 тисяч.

Хоч М. Грушевський вважав, що ця друга праця була компіляцією з анонімного "Краткого описання Малороссии", що поширювалося в рукописних списках ще в 30-х рр. XVIII ст., її роль у становленні української історіографії виявилася помітною. Відомий спеціаліст у галузі української історіографії В. Кравченко пов'язує з цими двома публікаціями В. Рубана зародження новітнього народознавства. Вихід у тому ж році опису весільних обрядів на Лівобережжі і в Слобідській Україні, що його здійснив Г. Калиновський, поклав початок українській етнографії.

Важливим джерелом для історичної регіоналістики є кілька атласів Дніпра XVIII ст. Найдокладніший серед яких виконала 1786 р. Адміралтейська колегія на основі топографічних напрацювань групи С. Коковцева. Його цінність полягає в позначенні на 35 картах прилеглих до Дніпра сіл, хуторів, фортець, міст. За картами можна нарахувати 145 населених пунктів, у тому числі 22 міста й містечка.

У зв'язку з адміністративно-територіальними реформами, що мали на меті остаточну ліквідацію автономного устрою України, згідно з урядовими розпорядженнями здійснювалася робота по створенню історико-статистичних (топографічних) описів намісництв та губерній. Відтак, "Описам" регіоналістика дістала новий масив джерел, створених за науковими методиками.

Значну роботу було проведено протягом 70-90-х років XVIII ст., коли докладно описували Чернігівське, Харківське, Катеринославське намісництва. Про розмах цієї роботи свідчать, зокрема, кілька різновидів описів Чернігівського намісництва, здійснених впродовж 1779 – 1796 рр.: описи людності та описи населених пунктів, узагальнюючий опис географії, економічного розвитку та соціальної структури населення намісництва. На основі колективних зусиль, які узагальнив доктор права, філософії і медицини О. Шафонський, у 1786 р. був підготовлений один з найкращих описів намісництв – "Черниговского наместничества топографическое описание". Вже в наш час оприлюднено "Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо", підготовлене 1787р.

Фахівці розрізняють дві групи описів намісництв – відповідно до їх походження та характеру інформації. До першої відносять ті, які були складені без чіткого плану відповідно до постанови Сенату 1777 р.; до другої – виконані за розісланою на початку 1784 р. програмою, яку розробив під керівництвом імператриці П. Соїмонов зі своєю групою. "Топографическое описание Харьковского наместничества" (1788) подає відомості про державну приналежність окремих територій України та її етнічні кордони.

Робота з описання намісництв і губерній тривала і в ХІХ ст., завдяки чому виник своєрідний жанр регіональних досліджень і великий джерельний масив. Як правило, описи містили такі дані щодо міст і містечок:

- місцезнаходження;
- відстань до інших населених пунктів;
- опис місцевості (річки, шляхи сполучення);
- топографія міст (вулиці, площі).

В історичній частині вказувалася дата заснування міста, відомості про власників, систему управління, герб. Докладно було описано архітектурні пам'ятки, казенні будівлі, гостинні двори, лікарні, богадільні. Поступово вироблено нові методики історико-краєзнавчих досліджень. Наявні описи містять багатий статистичний матеріал про стан промислів, торгівлю, про соціально-станову та етнічно-конфесійну структуру населення.

Із приєднанням до Росії правобережних українських земель і утворенням нових адміністративних одиниць виникла потреба топографічного обстеження і картографування нових земель. Результати роботи зафіксували в "Топографічному та камеральному описі Подільської губернії 1801 р." Аналогічна робота проводилася і у Волинській та Київській губерніях.

3. ХІХ ст. відкрило третій, *економіко-географічний етап* у створенні емпіричної бази регіонаознавства. Чинником, що спонукав до проведення різних краєзнавчих описів, стали передусім економічні потреби державних органів влади Російської та Австрійської імперій, що володіли українськими землями й прагнули як найповніше використати їхній господарський потенціал. Перший системний опис території було провели австрійські власті Галичини, яка від 1772 р. стала провінцією Австрійської імперії. За розпорядженням імператорів Йосифа II у 1787 р. та Франца I у 1820 р. було проведено докладні переписи поміщицьких, селянських, громадських земельних угідь, дано оцінку їхньої якості та використання. Згадані описи відомі як Йосифинська та Францисканська метрики і є важливим джерелом для вивчення історії соціально-економічного розвитку Галичини кінця ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст.

Аналогічні описи проводили російські власті й на території Наддніпрянщини. Серйозним поштовхом у роботі зі створення описів губерній було даний утворення у 1810 р. Статистичного відділення міністерства внутрішніх справ, в якому плідно працювали К. Герман, К. Арсен'єв, М. Надєждін та інші відомі дослідники. У 1840 р. вчені відділення опублікували "Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи", які відображали відомості про міське населення, стан промисловості, торгівлі тощо, у тому числі й у містах України. Пізніше, 1852 р., відділення було реорганізовано у Статистичний комітет. Авторитетним осередком краєзнавчих студій в Україні була "Комісія для опису губерній Київського навчального округу" (1850-1864). Її зусиллями було зібрано значний фактичний історичний, економічний, географічний, статистичний матеріал, що стосувався досліджуваного регіону.

У середині століття виникла ідея історико-статистичного опису єпархій, активно підтримана урядом і російською православною церквою. Невдовзі з'явилися описи Чернігівської, Харківської, Волинської єпархій. Як і описи губерній, їх виконували за єдиними програмами, які передбачали наявність такої інформації: географічний опис місцевості; відомості про час заснування та історію населених пунктів; походження їхніх назв; статистичні дані про населення та землеволодіння; відомості про археологічні пам'ятки; опис культових споруд з даними про їхнє заснування, перебудову, ремонти тощо. Один з найкращих описів – Волинської єпархії – належить М. Теодоровичеві "Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии". Протягом всього ХІХ ст. описи губерній, єпархій та інших територіальних одиниць виконували важливу науково-інформаційну функцію, закладаючи міцний фундамент багатьох наук – історичної географії, статистики, історичної демографії, історичної екології, економічної історії тощо. Про якість і глибину сконцентрованого в них матеріалу свідчить, зокрема, "Статистическое описание Киевской губернии" (1845-1850), виконали під керівництвом відомого економіста і статистика Д. Журавського науковці, що групувався навколо київського цивільного губернатора І. Фундукля. Три томи "Описання" (четвертий також був підготований, але заборонений цензурою) містять 1910 сторінок великого формату з планами, картами, ілюстраціями, безліччю таблиць. Тут зосереджено величезний матеріал про міста і села, ріки, клімат, мінеральні ресурси, флору і фауну, народонаселення, становий поділ, домашній побут, промисловість, торгівлю тощо.

Виразний вплив підходів Д. Журавського відчутний на спрямуванні книги Л. Похилевича "Сказание о населенных местностях Киевской губернии, или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся". Автор оцінив свою працю як "перший досвід

російською мовою систематичного описання цілого краю, заснованого на переказах і оповідях самого народу".

Внаслідок нагромадження великого емпіричного матеріалу історико-статистичним описанням стало тісно як у межах державознавства, так і в рамках спеціальної географії (цим поняттям традиційно відмежовували від загальної географії описи земель, міст, сіл, монастирів, річок тощо). Етапною віхою у розвитку спеціальної географії стало утворення у 1845 р. Російського географічного товариства, яке поставило описи земель і країв під свій контроль і проводило їх за спеціальними планами. Новий напрям у географії, що дістав назву землезнавства, наголошував на природничо-географічних особливостях земель (геологія, ґрунти, клімат, флора, фауна), але виявляв великий інтерес до проблем народонаселення, історії поселень, виробництва (у сучасних термінах це можна визначити як антропогеографію з ухилом в економічну географію). Емпіричні матеріали, одержані в ході обширних експедиційних робіт, що їх організовувало і фінансувало товариство, дали могутній поштовх до розвитку етнографії, статистики, історичної демографії – вже як самостійних наукових дисциплін. Кожна з них робила свій внесок у справу дослідження регіонів, хоча про комплексність у їхньому вивченні поки що говорити не доводилося. Причому програвали на тлі інших якраз історичні сюжети.

У середині XIX ст. естафету просторових досліджень від державознавства перехопила історична наука. В Україні поява історичної регіоналістики була зумовлена особливостями її розвитку у складі двох імперій та істотними регіональними відмінностями, що виникли на цій основі. Місцеві історичні школи, що виникали як підсистеми російської, австро-угорської, польської історіографій, фокусували увагу на особливостях колонізаційних, міграційних, модернізаційних процесів на "своїх" територіях і так чи інакше повинні були визначити своє ставлення до українського народу та його історії.

Яскраве уявлення про те, як впливали традиції державознавства на пошуки новонародженої історичної науки, може дати порівняння двох видань першої узагальнюючої синтезованої праці з історії України "Истории Малой России" Д. Бантиш-Каменського. У першому виданні, яке побачило світ 1822 р., автор дав обмаль відомостей про давню історію України, зауваживши, що оскільки "початкова малоросійська історія з'єднана абсолютно з російською та польською", він не вважав за потрібне докладно її описувати. Ознайомлення з "Історією Русів", якої під час підготовки першого видання своєї книги автор не мав, а також з низкою видань історико-географічного змісту спонукало Д. Бантиш-Каменського до істотного перегляду своїх дослідницьких методів. Друге видання (1830) вигідно відрізнялося від першого насамперед використанням значно

ширшого кола джерел, зокрема етнографічних. Для історичного регіоналізму справді безцінним виявився його останній, 46-й розділ, де подано історико-географічний і соціально-економічний огляд України XVIII ст. У книзі є інформація про кількість козацьких полків, населення, заняття жителів, розвиток міст; є дані про структуру управління Україною у XVI-XVIII ст., опис станів і їхніх привілеїв. Автор докладно описує характер українців, побут, звичаї, обряди, вірування тощо, звертає увагу на те, що уже в глибокій давнині мова киян відрізнялася від мови новгородців. Цікаво відзначити, що у підготовці цього розділу автор використав матеріали, надані йому великим знавцем української мови й побуту І. Котляревським.

В руслі ідей Д. Бантиш-Каменського створював свою п'ятитомну "Історію Малоросії" М. Маркевич. Як історик-аматор, він зазнав значного впливу "Історії Русів", відтак ідея обґрунтування історичних прав Малоросії є стрижнем його праці. Авторський текст у ній становить два томи, три останні – це документи, описи джерел, списки полків, козацької старшини, різні примітки і т.п. Здебільшого вони були використані не з архівів, а з приватних колекцій, що збільшує їхню вагу. Позитивний бік праці становить обґрунтована полеміка Маркевича з істориками-норманістами і доведення автохтонності слов'янських племен. Для регіональної історії чимало важить той факт, що Маркевич зробив одну з перших спроб створити окрему схему розвитку українського народу, відмежувавши виклад подій української історії від того контексту, в якому їх подавала звичайно російська історіографія.

Специфічне зацікавлення українською історіографією регіональними проблемами був зумовлений, зокрема, політичними та ідеологічними чинниками. Науковці вважають, що "регіоналізм" був закладений у "генетичному коді" українських мислителів. З одного боку, спроби виокремлення історії України із звичних росієцентристських схем відразу ж наштовхнулися на ідеологічний опір центру (це ще в середині XIX ст. знайшло відображення у суперечці "южан с северянами"). З іншого боку, постійні звинувачення у сепаратизмі, які лунали на адресу істориків, часто позбавляли їх можливості наукового вибору, змушували до своєїрідної "втечі" від загальних проблем історії України і заглиблення у пласти локальної історії та краєзнавства. Посилена увага до місцевих традицій, звичаїв, побуту, деталей історичного минулого якоюсь мірою компенсувала відчуття втрати власної державності, живила почуття національної свідомості. Домінування в українській історіографії народницького напрямку теж пішло на користь регіонально-історичним дослідженням, оскільки базову основу його підходів становив інтерес до соціальної і побутової історії народу, краєзнавства. Чимала заслуга у цьому належить науковцям Харківського та Київського університетів. Університет у Харкові

відкрито 1805 р. Незабаром тут утворився потужний науковий центр, який доволі активно проводив краєзнавчі дослідження, що публікувалися на сторінках періодичних видань "Украинский вестник", "Труды Общества Наук при Харьковском университете", "Запорожская старина", "Украинский журнал" та ін. Київський університет, відкритий у 1834 р. також став осередком науки та культури в Україні. Його першим ректором був відомий український історик М. Максимович, перу якого належать праці з історії України, фольклористики, лінгвістики. Значну увагу у цих працях приділено й краєзнавчій проблематиці ("Нарис Києва", "Про Лаврську Могилянську школу", "Археологічні записи про Київ та околиці").

Політичні реалії істотно впливали і на історіографічний процес на західноукраїнських землях. Австрійський уряд, зауважував І. Франко, не дуже дбав про розвиток краєзнавства, побоюючись пробудити у мешканців Галичини надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле. Змушений з адміністративних міркувань проводити обміри краю, укладати інвентарні описи земельної власності і панщинних повинностей, він публікував лише найзагальніші дані щодо гір, рік, геології чи адміністративного поділу, оминаючи так, і на його думку, небезпечні речі, як земельна власність, кріпосницькі відносини тощо. Лише бурхливі події 1848 р. зумовили появу першої польської праці про Галичину – анонімно видану книгу В. Калінки, від якої Франко виводив блискучий початок галицького краєзнавства.

Описові твори про західноукраїнські землі з'являлися й раніше. Однією із найперших була праця Е. Куропатницького "Географія, або докладний опис королівства Галичини і Лодомерії", що вийшла польською мовою в Перемишлі 1786 р. (нині ця праця є бібліографічною рідкістю). Аналогічна праця про Галичину, але значно ширша тематично, видана 1865 р. у Львові польською мовою. Це дослідження Г. Ступницького "Галичина під оглядом географічно-топографічно-статистичним". Опису Галичини присвятили праці й деякі чеські вчені. Наприклад, Й. Рорер у 1804 р. опублікував праці "Короткий огляд західних провінцій Австрійської держави" і "Спостереження під час подорожі від турецького кордону через Буковину, Східну і Західну Галичину, Сілезію та Моравію до Відня". У цих роботах поміщено цікавий статистичний матеріал, карти, опис побуту місцевих селян. Неабиякий інтерес викликає і зроблений у працях топографічний опис Львова. Інший чеський учений К.В. Зап, який проживав у Львові в 1836 -1845 рр., залишив цікаві замітки із своїх подорожей Галичиною. Найгрунтовнішими його працями історико-краєзнавчого спрямування про Галичину є "Детальний географічний опис Австрійської держави з використанням найкращих джерел і найновіших відомостей" (1837), "Дороги і подорожі Галицькою землею" (1840-1841), "Допис зі Львова" (1842),

"Вістки зі Львова" (1845). Учений подав не лише матеріал про ландшафт краю, але і його історичні пам'ятки. Декілька нарисів про Львів та околиці належить відомому чеському музикознавцю Л. Рітгенбергові. Його нарис "Експурсія до львівської околиці" (1852) присвячена навколишнім селам, містечкам, життю та побуту його мешканців.

Біля витоків українського краєзнавчого руху в Галичині, спроб перших наукових розробок у галузі краєзнавчої тематики стоять діячі "Руської трійці". М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький. Вони зробили вагомий внесок у розгортання й організацію цілеспрямованої етнографічно-фольклористичної збирацької роботи на західноукраїнських землях. Значний вплив на їхні краєзнавчі студії мали праці З. Доленги-Ходаковського, який здійснив чимало мандрівок Східною Галичиною. З метою надання етнографічно-фольклористичному збиранству системного й наукового спрямування, діячі "Руської трійці" залучили до цієї роботи своїх знайомих і рідних. Так, фіксацією пам'яток фольклору та етнографії в околицях Глинян на Львівщині займався Й. Тим'як, на Самбірщині – М.Мінчакевич, на Сянщині – І. Бірецький, на Золочівщині – брати Я. Головацького Іван та М. Шашкевича Антон, на Бойківщині – брат І. Вагилевича Микола, на Гуцульщині – М. Бурачинська, на Станіславщині – О. Кобринський та К. Блонський, на Покутті – С. Семенович і Г. Вишневська та інші. Народознавчі мандрівки членів гуртка, особливо Я. Головацького та І. Вагилевича, а також їхніх сподвижників охопили практично усю українську частину Галичини, Буковини й Закарпаття. На підставі зібраних етнографічно-фольклорних матеріалів діячі "Руської трійці" зробили цінний внесок у вивчення локальних різновидів традиційно-побутової культури Галицького краю, особливо Українських Карпат і підгірської зони. Краєзнавчі дослідження "Руської трійці" певною мірою вплинули на наукові зацікавлення чеського вченого П.Шафарика, автора праці "Про землю, звану Бойки", що була першою науковою спробою характеристики однієї з етнографічних груп українців Карпат. І. Вагилевич у своїх статтях поглибив розроблювану ним тему про етнографічні групи карпатських українців, зокрема науково обґрунтував окреслення території розселення гуцулів і бойків, яке надалі прийняли інші дослідники. До історико-краєзнавчого доробку "Руської трійці" можна віднести і працю Я. Головацького "Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі", написаній у формі листів на основі вражень від подорожі по Карпатах і Закарпатті в 1839 р. Інформація в ній чітко паспортизована щодо конкретного місця і часу.

Українська історіографія Галичини у першій половині XIX ст. розвивалася у руслі москвофільства. Перший її фаховий історик Д. Зубрицький під впливом московського професора М. Погодіна став палким прихильником теорії "єдиного руського народу" і зневажливо ставився до народної української мови. Це, однак, не завадило Зубрицькому

любити і досліджувати народні пісні, глибоко цікавитися історією українського книгодрукування, церковного життя в Галичині. Незаперечні заслуги Д. Зубрицького в галузі джерелознавства. Ставши членом Ставропігійського інституту у Львові, він по суті врятував занедбаний Ставропігійський архів і ввів у науковий обіг величезний джерельний матеріал з історії Галичини.

Д. Зубрицький першим у Галичині замислив велику наукову працю – "Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії у тому ж королівстві". Вона мала складатися з чотирьох частин і охоплювати історію Галичини від запровадження християнства до кінця XVIII ст. Проте видати (польською мовою) вдалося лише першу частину цієї праці у хронологічних рамках 988-1340 рр. Виклад був сфокусований на події перебували події церковного життя і національно-релігійної боротьби. Значення історіографічного джерела зберігають і пізніші праці Д. Зубрицького, насамперед "История древнего Галичско-Русского княжества" у трьох томах, яка вийшла друком у Львові 1852 р. На відміну від польських авторів, які вважали Галичину і Волинь одвічними польськими землями, Д. Зубрицький виклав їхню історію у тісному зв'язку з історією давньої Русі.

У золотий фонд українського краєзнавства та історичної науки увійшла написана Д. Зубрицьким "Хроніка міста Львова". Хроніка вперше була опублікована польською мовою у 1844 р. і видана також російською мовою стараннями О. Бодяньського у "Чтениях в обществе истории и древностей Российских" (Москва, 1845). За оцінкою Я. Дашкевича, вона залишилася живою, цікавою, актуальною досі, незважаючи на те, що за понад півтора століття про Львів було написано десятки книжок і сотні статей. Будучи передвісником українського позитивізму в історіографії, Д. Зубрицький подав у своїй "Хроніці" "справжню "копальню відомостей". Тут відбита політична історія поруч з етнічною; адміністративно-правова, церковна, військова, демографія є близькою до соціотопографії; історична географія – до топоніміки, а всі ці ділянки пронизує історія "буденного дня" міста. Не дивно, що польська історіографія поставилася до "Хроніки" з неприхованою ворожістю, акцентуючи на її "антипольськості". Науковий доробок Д. Зубрицького дає незаперечні підстави вважати його найвидатнішим галицьким краєзнавцем першої половини XIX ст.

На з'їзді істориків у Львові (1848 р.) було засновано "Галицько-руську матицю", яка почала видавати "Галицкий исторический сборник". Значна частина вміщених у ньому матеріалів належала перу А. Петрушевича та І. Шараневича. Краєзнавчий доробок цих краєзнавців важко перебільшити. Антоній Петрушевич протягом 1858 р. впорядкував бібліотеку і архів греко-католицького капітулу, уклав систематичні каталоги, чим

неоцінено доклався до впорядкування краєзнавчих матеріалів з історії Церкви та Галичини. Перейшовши під впливом Д. Зубрицького на москвофільство, з часом зрікся цих поглядів і доводив окремішність українського народу від російського та польського. А. Петрушевич першим почав збирати та видавати краєзнавчі джерела з історії Галичини. До найвизначніших джерелознавчих праць належать Галицько-Волинський літопис 1201 – 1291, Львівський літопис, 6-томна "Сводная Галицко-Руская летопись" (1874-1897). А. Петрушевич опублікував грамоти Лева Даниловича (1854). Серед краєзнавчих публікацій відзначимо "Про місто Галич за Луквою", "Походження емблеми і гербу "Льва" і "Погоні" (1886), "Краткое историческое известие о времени введения христианства в Галицкой Руси...", монографії з історії церкви в Галичині і Буковині, розвідки з історії друкарства. А. Петрушевич помер у Львові і похований на Личаківському цвинтарі.

"История Галицко-Володимирской Руси" професора Львівського університету І. Шараневича (1829-1901), за оцінкою М. Грушевського, "довго зіставалася самотнім і цінним підручником історії краю". Дослідник активно вивчав історію галицьких міст і містечок. На жаль, його краєзнавчий доробок мало опублікований, більшість праць зберігається в архівах Львова. Історією окремих повітів або міст Галичини займався також історик-краєзнавець С. Баронч. Серед його праць – "Надзвичайне торговельне місто Броди" (1865), "Пам'ятки міста Жовкви" (1877) та ін.

Впродовж ХІХ ст. краєзнавчі дослідження і в "російській" і в "австрійській" Україні переважно велися в руслі етнографізму, або романтизованого історизму.

Специфічний інтерес до місцевих особливостей побуту, мови, народної творчості, звичаєвого права відбивав прагнення дослідників проникнути у таємниці етносоціогенезу, з'ясувати першовитоки регіональних відмінностей, і, зрештою, довести право українського народу на самодостатнє існування. Стимулювала це зацікавлення і офіційна підтримка тих локальних досліджень, які мали доводити споконвічну "російськість" земель Наддніпрянщини. Роль польського і єврейського чинників у колонізації Правобережної України стала об'єктом посиленої політизації: у працях істориків-поляків її перебільшували, у виданнях, що стояли на позиціях росієцентризму – применшували.

Відтак, краєзнавчий рух в Україні, пройшовши ряд етапів, на середину ХІХ ст. набув нової якості: з емпіричного нагромадження фактів перейшов до їх наукового осмислення та узагальнення.

Література

- *Верменич Я.* Становлення інформаційної системи та інфраструктури регіоналістики в Україні кінця ХІІІ-ХІХ ст. // Історіографія історії України. – Вип.14. – К., 2004.

- *Горинь В.І., Купчинський О.А., Стеблій Ф.І та ін.* "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.
- *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні.* – К., 1994. – Т.1. – С. 123.
- *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999.
- *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998.
- *Сосса Р.І.* Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. – К., 2000.

Розділ IV

Розвиток історичного краєзнавства в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

1. Виділення історичного краєзнавства в окрему галузь історичної науки. В. Антонович і М. Костомаров.
2. "Обласництво" як метод краєзнавчих досліджень у працях історико-краєзнавчої школи Володимира Антоновича.
3. Історико-краєзнавчі студії Львівської школи М. Грушевського.
4. Регіональні краєзнавчі видання і товариства.

1. У другій половині XIX ст. пошквляється український національний рух. Певний поштовх цьому дали реформи Російської та Австро-Угорської імперій. Відносна лібералізація політичних режимів в обох імперіях відкрила простір для розвитку національної історичної науки. Передусім це стосувалося підросійської України, попри непослідовність політики російського самодержавства. Реформи початку 60-х років XIX ст. через кілька років змінилися наступом реакції, яка частково послабилася у першій половині 70 - х років. Контрреформи 80-х призвели до поглиблення кризи імперії Романових. Звісно, що за таких умов українська історична наука зазнавала на собі відчутного впливу політичного курсу імперського уряду. Зокрема, її було позбавлено можливості досліджувати проблеми загальноукраїнського характеру, котрі, на думку царських чиновників, обов'язково породжували загрозу "українського сепаратизму". Відтак історики зосереджувалися на регіональних дослідженнях, що сприяло становленню історичного краєзнавства й перетворення його в окрему галузь історичної науки.

Основи історичного краєзнавства як окремої галузі історичної науки заклали М.

Костомаров та В. Антонович.

Новизна історіософських підходів **М. Костомарова** (1817-1885) полягала, по-перше, у прагненні зімкнути історичну науку з народознавством (державознавством), а, по-друге, у введенні в контекст історичної науки сповідуваних ним ідей федералізму. Виявляючи особливу увагу до впровадження народного елемента в науку історії "вільних людських співтовариств", він виводив корені "обласництва" з удільно-вічових начал, які, на його думку, домінували в історії Київської Русі.

У полеміці з виразно москвоцентристським напрямом офіційної російської історіографії викристалізувалася вісь протистояння двох сил – народної, вічової і єдинокоролівської, яку запропонував М. Костомаров. З утворенням Російської централізованої держави, вважав учений, відкривається період "Русі єдинокоролівської", що прийшов на зміну "Русі удільновічовій". Проте, стверджує він, демократичні начала Русі не загинули, а втілилися в рисах народної південноросійської історії. "Південноросійська", або "малоросійська", народність стала носієм тих "федеративних начал", які домінували в історії Київської Русі.

У статті "Дві руські народності" різницю у розвитку цих "двох руських народностей" М. Костомаров вбачає у відмінностях психологічного складу великоруса і південноруса. У психічному складі великоруса, вважає він, домінує прагнення "дати міцність і формальність єдності своєї землі", а звідси й готовність скоритися, сприйняти "єдиновладдя". Що ж до південноруса, то він втілює дух свободи, схильність до "невизначеності форм" і до анархії. "У натурі південноросійській не було нічого, що силувало, нівелювало, не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до означеної мети". Звідси виводиться феномен українського козацтва, генетично зв'язаного зі "староруськими вічовими началами".

У протиставленні "двох руських начал" і "двох руських народностей" Костомарову не вдалося уникнути певних крайнощів і перебільшень. Але в його схемі російсько-українських відносин було схоплено головне: відмінність у ментальності росіян і українців, чим значною мірою був зумовлений драматизм української історії. У концептуальних поглядах М. Костомарова чітко простежено його прагнення розглядати Україну як специфічний регіон, який вимагає спеціального вивчення. Він не тільки обґрунтував право українців на власну, окрему від загальноросійської, історію, але й звернув увагу на землю як територіальну одиницю, що раніше жила своїм власним, незалежним життям. "Знайти і схопити ці особливості народного життя частей Руської держави було завданням моїх занять історією", – писав М. Костомаров. Надалі Микола Іванович і в своїх лекційних курсах, і в історичних працях намагався зосереджуватися на

специфіці "місцевої історії руських земель і князівств", відшукуючи в самобутньому житті земель "народні начала, начала незалежності і окремішності, запоруки власного самоіснування".

В. Антонович (1834– 1908), якому в літературі віддається пріоритет в обґрунтуванні "земельного" напрямку в історіографії, беззастережно визнавав його за М. Костомаровим. Стаття "Севернорусские народоправства", вважав він, знаменувала собою певний переворот в науці і була стимулом для початку дослідження минулого за **крайовим, обласним принципом**.

А проте саме В. Антоновичеві першому серед українських істориків вдалося зробити "обласництво" одночасно і принципом історичного дослідження, і пріоритетним напрямом роботи великого колективу вчених. Саме обласництво разом з зацікавленням до внутрішньої історії (стани, колонізаційні процеси, масові рухи), а також раціоналістичне і позитивістське тлумачення історичних процесів були тим новим, що він вніс в українську історіографію. Вчений немовби завершив своєю діяльністю період етнографізму і романтики і розпочав період об'єктивного вивчення історії в її багатогранних проявах. У науковій спадщині В. Антоновича домінують регіональні підходи. Він уважно проаналізував доробок польських історіографічних шкіл у дослідженні Правобережної і Західної України, зокрема праці Й. Ролле, О. Яблоновського, І. Коперницького, Г. Осовського. Чималий його внесок і в киевознавство – він одним з перших наголосив на тому, що знахідки в різних частинах Києва великої кількості римських монет II – IV ст. є свідченням існування на території міста безперервно функціонуючих поселень із розвинутими торговельними зв'язками ще в перші століття нашої ери. Знайдений 1876 р. знаменитий Оболонський скарб В. Антонович розцінив як "найдавніше з відомих до сьогодні письмових свідчень, що належать до історії Києва".

Підготувавши для першого номеру журналу "Киевская старина" програмну статтю з історії Києва, В. Антонович узяв активну участь у полеміці "южан с северянами". Учений аргументовано спростував погодінську тезу про запустіння київської Наддніпрянщини після нашествия монголів; це водночас було і ударом по постулатах польських історичних шкіл, які обґрунтовували колонізаторську місію польської шляхти в Україні посиленнями на спустошення українських земель у XIII – XV ст.

В. Антонович уперше ввів термін "Україна-Русь" для означення неперервності історичного процесу від початків державності у східних слов'ян. Почавши з розгляду історії Київської Русі під кутом зору протистояння "громади" і "дружини", він і весь наступний розвиток подій в Україні розглядав крізь призму боротьби ідей демократизму та аристократизму. Втіленням ідей демократизму у В. Антоновича виступають українське

козацтво, церковні братства, копні суди. Досить своєрідно з цією концепцією "боротьби ідей" поєднується теза про безкласовість українського народу, яка виводиться із факту його бездержавності, тривалої денаціоналізації.

Для осмислення причин регіональної розмаїтості України велике значення мають міркування В. Антоновича про три домінуючі типи українців, виділені ним на основі аналізу антропологічних, етнографічних і духовних особливостей ментальності населення різних регіонів. Типологія Антоновича будується на протиставленні галицького, північного та "українського" (центрально-українського) типів, які він вважає явно вираженими.

Галицькому типові притаманна здатність до найширшої ініціативи, прагнення до зближення із західними народами, послідовність у зображенні своїх національних особливостей. Українцям, що живуть на Середньому Подніпров'ї, властива гарячковість, завзяття, яке межує з нестриманістю, намагання діяти негайно, не обдумавши як слід наслідків вчинку. Третьому, північному типу українця, В. Антонович приписує політичну індіферентність, цілковиту відсутність ініціативи.

Незважаючи на приблизність і небезспірність таких дефініцій, цінність їх полягала в тому, що автор змушував читача замислюватися над неоднорідністю українського народу і специфічністю світосприймання у різних регіонах. Критичність В. Антоновича в оцінках психологічних рис українців підводила ризику під романтичними уявленнями і проклала шлях тверезим, неупередженим оцінкам драматичної історії народу, – саме народу, а не окремих представників еліти. У цьому сенсі мав рацію Д. Багалій, який писав, що В. Антонович і О. Лазаревський започаткували новий етап в українській історіографії: вони поставили у центр уваги не події, а внутрішнє життя нації, підняли "прапор внутрішньої історії України".

Починаючи від магістерської дисертації "Последние времена казачества на правом берегу Днепра", В. Антонович поглиблено вивчав історію українського Правобережжя. Майже повністю були присвячені Правобережній Україні 15 томів "Архива Юго-Западной России", які вийшли за редакцією В. Антоновича (матеріали для 9 з них він зібрав та упорядкував особисто).

За виданнями (з великими передмовами В. Антоновича) "Архива Юго-Западной России" легко простежити, як від тому до тому міцнів талант дослідника, як долав він крайнощі і не досить мотивовані гіпотези, характерні для початку цієї величезної роботи. Так сталося, приміром, з гіпотезою про походження козацтва з древніх слов'янських общин, що стала стрижнем опублікованої ще 1863 р. як додаток до першого тому третьої частини "Архива" розвідки "Исследования о казачестве по актам 1500 – 1648 гг."

Побудована на некритичному запозиченні окремих висновків козацьких літописців, вона не витримала перевірки фактами: автор переглянув її вже у передмові до другої частини цього ж тому. Логічним продовженням магістерської дисертації стала передмова до третьої частини тому "Исследования о гайдамачестве" (1876). Головним стрижнем цих праць було, як писала О. Єфименко, зіткнення двох начал – "постійно і непримиренно ворожих" – аристократичного польського і демократичного українського".

Особливе місце у спадщині В. Антоновича займають праці з історії заселення Правобережної України. Сьома частина "Архива Юго-Западной России" може служити зразком тогочасних підходів до вивчення Київщини, Волині та Поділля в хронологічних межах від 1386 до 1700 рр. Як зазначено у вступі до першого тому, упорядники звертали насамперед увагу на такі характеристики регіону: 1) населеність, тобто густота населення і географічний розподіл його у різні епохи; 2) етнографічний склад населення і його періодичні припливи і відливи внаслідок спустошень і нової колонізації; і 3) соціальний склад населення, тобто класи, на які воно розпадалося у різні часи і які мали переважний вплив у тій чи іншій місцевості. Такий підхід давав змогу створити достовірну картину розміщення і міграцій населення впродовж тривалого історичного періоду, простежити вплив воєн і народних повстань на економічне і суспільно-політичне життя, розкрити специфіку демографічних процесів у регіоні.

В. Антонович заклав традицію порівняльного (в регіональному розрізі) дослідження колонізаційних процесів і їхнього впливу на суспільне життя. У полеміці з польськими істориками, які навперейми вихваляли заслуги польської шляхти у колонізації України, він доводив, що колонізаційні процеси успішніше розвивалися там, куди не досягали "ні пани з жалуваними грамотами на землі, ні їхні підстарости з нагаями". "Один і той самий народ, в один і той самий час і за однакового рівня розвитку заселяв дві суміжні області; в одній з них колонізація рухалася за участі польської шляхти і призвела до кривавого зіткнення...; в іншій, за відсутності шляхти, зразу встановилися правильні форми громадянського життя, і, розвиваючись без усяких потрясінь, через півтора століття привели до відкриття першого на півдні Росії університету". Пильна увага до причин постійної соціальної напруги на Правобережній Україні особливо рельєфно полмітна в його "Исследования о крестьянах в Юго-Западной России" (1870), де він аналізує механізм закріпачення селян Правобережжя, в "Исследования о городах в Юго-Западной Руси" (1869), "Очерке состояния православной церкви в Юго-Западной России в XVII и XVIII вв." (1871) та ін.

Уміння аналізувати соціальні та колонізаційні процеси, всебічно, з урахуванням багатьох складових і різноманітних факторів впливу – прикметна риса аналітичного

методу, що його застосовував В. Антонович. Як бачимо, коло ідей, запропонованих В. Антоновичем для пояснення рушійних сил української історії, було доволі широким, хоча деякі з них сьогодні видаються спірними, суперечливими. Не випадково з його школи вийшли такі різні історики, як М. Грушевський та Д. Багалій, І. Каманін та І. Линниченко, В. Ляскоронський та М. Біляшівський. Кожен з них знаходив у спадщині вчителя те, що вважав співзвучним своїм настроям і оцінкам. Але всі вони – археологи і медієвісти, викладачі і пам'яткоохоронці – винесли з київської школи В. Антоновича смак до народознавчих пошуків, повагу до факту, наукову ретельність. А корпус "обласних" монографій прокладав шляхи для створення "суцільної" історії українського народу, її "вертикального" зрізу.

2. Науковий доробок В. Антоновича став основою для нового методу дослідження в історичному краєзнавстві т.зв. "горизонтального", або "обласного". Учень В Антоновича **Д. Багалій** (1857-1932), аналізуючи доробок свого вчителя в українську історіографію, бачив досягнення не лише у заповненні в історичній науці істотної прогалини, зумовленої централізаційними підходами й ігноруванням "обласного життя", а й вважав його творцем "обласної методи розробки матеріалів", яка дістала свій прояв насамперед у всебічному вивченні певних територій із залученням археологічного, історико-географічного та етнографічного матеріалів. Основу наукової школи В. Антоновича склав створений у 70-х рр. XIX ст. Київською Старою громадою гурток укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах. Задум гуртківців полягав у тому, щоб створити повніший від "Słownika geograficznego Królestwa Polskiego", із оглядом історії опис міст, сіл, повітів тощо, причому передбачалося охопити всі ті території, на яких проживали українці, аж до Сибіру й Далекого Сходу. За спогадами К. Мельник-Антонович, "за 20 з лишком літ зібрано й систематизовано силу матеріалу до всіх українських губернь, повітів, округ, комітатів". Оскільки за життя В. Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К. Мельник-Антонович та І. Каманін 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою "Список материалов для составления историко-географического словаря". У такий спосіб естафету дослідження України у територіальному вимірі було передано науковцям, які після створення Української Академії наук працювали в комісії по укладанню історико-географічного словника українських земель.

Як свідчила згодом Н. Полонська-Василенко, "в школі Антоновича історія виростала з ґрунту, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого фундаменту". Дослідники київської школи чітко визначали історико-топографічні межі

районів та земель і уважно придивлялися до особливостей їхнього розвитку. Цей підхід, який пізніше Д. Багалій називав "*обласною методою*", а М. Грушевський – "програмою *порайонного* історичного дослідження", не тільки був обґрунтував В. Антонович, а послідовно втілювали в життя його учні. Як підкреслював М. Грушевський, саме з ініціативи Антоновича протягом двадцяти років (1880 – 1900) у формі монографій про окремі землі було описано всю українську територію, причому головна увага зверталася на об'єктивні умови життя народу – географічну обстановку, комунікаційні зв'язки, культурні традиції.

В. Антонович був першим, кому вдалося вдихнути життя в ідею М. Костомарова про землю як політичну одиницю давньоруського укладу. Починаючи з 1880 року, він систематично пропонував своїм учням тему з історії якоїсь із земель Давньої Русі. На сторінках "Университетских известий" було відкрито спеціальний відділ, де публікували студентські наукові праці. Тут побачили світ перші наукові розвідки М. Грушевського, М. Дашкевича, О. Левицького, М. Довнар-Запольського, В. Іконникова, В. Ляскоронського та ін. За оцінкою М. Грушевського, деякі з монографій, підготовлених на основі цих публікацій, "мали видатні достоїнства і в сумі дали вельми серйозний вклад у науку".

Впродовж 80 – 90-х років XIX ст. українська історіографія збагатилася низкою монографій, в яких історія Давньої Русі постала у новому, "горизонтальному" вимірі. Більшість праць цього циклу стосувалася Правобережної України. Йдеться, насамперед, про праці О. Андріяшева та П. Іванова з історії Волинської землі, М. Молчановського з історії Поділля, Д. Багалія та П. Голубовського з історії Сіверської землі, В. Ляскоронського з історії Переяславської землі тощо. На думку Д. Дорошенка, "коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже ця одна велетенська організація наукового дослідження української історії в працях його учнів запевнила б йому одне з найпочесніших місць в діях української науки".

Одним із серйозних здобутків школи Антоновича було прояснення "загубленої" історії Болохівської землі. Літописну Болохівську землю, на території якої 1150 – 1257 рр. існувало удільне Болохівське князівство, що межувало з Київським і Галицько-Волинським, по суті вперше науково описав учень В. Антоновича М. Дашкевичем. Його попередники, зокрема львівські історики Д. Зубрицький та І. Шараневич, не могли чітко локалізувати місцезнаходження згаданої в Іпатіївському та інших літописах Болохівської землі, а тому "розчинили" її історію в історії сусідніх князівств. М. Дашкевич не лише довів існування автономної Болохівщини, але й визначив її кордони, подавши відповідну картосхему, основні етапи історії князівства, проаналізував його правовий статус. Висновки М. Дашкевича було зустрінuto науковцями неоднозначно, вони викликали

серед науковців жваву дискусію, але археологічні дослідження ареалу розселення болохівців у верхів'ях Південного Бугу і басейні річок Случі, Горині, Тетерева, які велися з 70-х років XIX ст. і продовжуються досьогодні, підтвердили науковість висновків М. Дашкевича.

До праць своїх учнів В. Антонович ставився з великою вимогливістю. Так, він високо оцінив дослідження М. Молчановського "Очерк известий о Подольской земле", підкресливши, що "твір присвячений історії такої області, яка ще мало досліджена" і що "у високій мірі серйозна" праця "значно поповнює відділ обласної російської історії". Особливо цінним В. Антонович вважав намагання М. Молчановського "згрупувати відомості про внутрішній побут подолян під час литовського панування". Водночас В. Антонович висловлював незгоду з низкою положень і гіпотез свого вчителя, з напрямом наукової полеміки, що він її вів.

Для багатьох учнів В. Антоновича запропонована ним спеціалізація назавжди визначила їхній фаховий вибір. Так сталося, приміром, з А. Синявським, який, підготувавши під керівництвом В. Антоновича дипломну (магістерську) працю "Древлянская земля. Историко-географический очерк", надалі спеціалізувався в галузі історичної географії та етнокультурних досліджень. Пізніше саме він, за характеристикою М. Поповича, вперше відкрив нам Антоновича "як географа, точніше як етнолога, який вивчав комплекс географічного і соціального середовища".

Із "земельної школи" В. Антоновича вийшов і М. Грушевський. Будучи студентом III курсу, він узявся за тему, яку запропонував Антонович "История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века". Праця М. Грушевського здобула золоту медаль, що давало йому можливість залишитися на кафедрі російської історії професорським стипендіатом. Видана 1891 р., праця дістала високу оцінку у наукових колах.

Під визначальним впливом В. Антоновича сформувалися наукові інтереси одного з ентузіастів поділезнавства Ю. Сіцінського. Подільська історико-краєзнавча школа відзначалася особливим інтересом до історії православ'я та міжконфесійних відносин, але зробила водночас помітний внесок в археологічне дослідження Поділля, історію містобудування тощо. Загалом перу Ю. Сіцінського належить понад 180 опублікованих праць, серед яких велика монографія про Кам'янець-Подільський. Консультантом і рецензентом цієї праці, як і його праць цього ж автора з історії подільської єпархії, виступав В. Антонович. Серед інших досліджень Ю. Сіцінського виділяються також статті, присвячені історії давньоруської столиці Дністровського Пониззя – м. Бакоти, історії монастирів Поділля, інших храмових споруд, цехів. Дослідник створив також узагальнюючі праці з історії подільського краю, зокрема "Нариси з історії Поділля" (ч. 1 –

2, Вінниця, 1927).

Учень В. Антоновича Д. Багалій, почавши у 80-х роках XIX ст. з вивчення історії Чернігово-Сіверської землі, більш як півстоліття досліджував історію Лівобережної, Слобідської, Південної України і створив у Харкові власну авторитетну школу істориків-регіоналістів.

Серйозного теоретичного обґрунтування "обласництва" на той час не існувало. Сам Д. Багалій розумів його то як виділення з історії Росії історії України у формі самостійної дисципліни, то (частіше) як дослідження окремих регіонів України, насамперед Лівобережжя і Слобожанщини. Проте він був твердо переконаний, що повна історія Росії немислима без створення історії окремих областей. "Мої праці з історії краю, – писав Багалій, – не мали випадкового характеру: із школи мого високошановного учителя, проф. В. Антоновича я виніс переконання про необхідність опрацювання російської історії за областями... І ось обласна історія України стала головним предметом моїх занять". Через багато років він безпосередньо пов'язував свій інтерес до "обласництва" із бажанням "зробити щось для самосвідомості того народу, з якого я вийшов".

Використавши В. Антоновичеву ідею "обласництва" як ключ, як методологічний прийом, Д. Багалій пішов значно далі свого вчителя не лише в охопленні незрівнянно ширших часових періодів, а й у поглибленому дослідженні соціально-економічних і культурних процесів, правових відносин тощо. Свою докторську дисертацію Д. Багалій змушений був захищати не у Харкові (де незадовго перед тим вчена рада відхилила дисертацію М. Сумцова як "українофільську"), а в Москві. Тему дослідження Слобідської України довелося завуалювати: вчений дав своїй дисертаційній праці назву "Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства". Захист був успішним, але й одержання докторського ступеня не порятувало Д. Багалія від звинувачень в українофільстві.

Докторська дисертація Д. Багалія була новаторською працею у тому розумінні, що в умовах відсутності географії України як наукового напрямку вона давала велику суму відомостей не тільки про історію колонізації Слобожанщини, але й про фізико-географічні особливості цієї місцевості, склад її населення, політико-адміністративний поділ, специфіку суспільної організації. В рецензіях на неї, які опублікували майже всі "товсті" російські журнали, вказувалося на велику цінність наведеного в ній фактичного матеріалу. Автор отримав за свою працю премію імені С. Уварова Петербурзької Академії наук 1896 року.

Паралельно з підготовкою цієї капітальної праці Д. Багалій видав три томи збірників матеріалів з історії колонізації та побуту Слобожанщини. За оцінкою В. Антоновича, уже

перший із збірників став важливим внеском в історичну науку "як перша і єдина праця в своєму роді". Характерною особливістю праць Д. Багалія було широке використання в них записок сучасників і очевидців, а також фольклорних пам'яток.

Поставивши перед собою завдання простежити процес колонізації краю, дослідник природно увійшов у сферу історичної географії. Відповідно до власної спеціальної програми, яку учений опублікував у "Киевской старине", він збирав історико-географічні та археологічні дані. Багалій уперше докладно описав оборонну систему Слобожанщини – Білгородський кордон, Українську лінію, сторожову і станичну служби. Поволі просуваючи свої кордони в степ, будуючи фортифікаційні укріплення, російський уряд, вважає Д. Багалій, все ж виявився не в змозі створити ефективну лінію оборони проти татарських нападів. Наводячи величезний фактичний матеріал про жертви татарських набігів і збитки від них, автор доводить: наступальна тактика була б ефективнішою.

Вивчаючи процеси колонізації Слобожанщини, Д. Багалій уважно досліджував взаємодію двох переселенських потоків – російського і українського, причому вважав їхнє взаємопроникнення корисним. Зокрема, на підставі архівних даних він розповів про переселення великої групи українських козаків на чолі з гетьманом Я. Острянином. Розрізняючи три типи колонізації – народну, державну і власницьку (поміщицьку, монастирську, старшинську), дослідник дійшов висновку, що основну роль у заселенні Слобожанщини відіграла саме народна колонізація.

Навіть з погляду офіційної російської науки у розумінні обласництва, що його запропонував Д. Багалій не було нічого "крамольного", адже саме так його розуміли і чимало російських істориків, зокрема К. Бестужев-Рюмін, Д. Іловайський. Однак навколо праць Д. Багалія в історіографії розгорнулася гостра полеміка. При цьому його критикували з обох сторін – консерватори за недооцінку, а ліберали за переоцінку ролі держави у справі освоєння степових окраїн. Погляди вченого у цьому питанні справді були досить суперечливими, і це можна зрозуміти: він змушений був постійно доводити свою лояльність, побоюючись звинувачень в українофільстві.

Із загальної історії Слобідської України Д. Багалій, за його власними словами, виділив два спеціальні широкі питання – історію Харкова та історію Харківського університету. Приурочену до 250 - річчя міста, історію Харкова готували дуже ґрунтовно, і вона вийшла у двох великих томах (1905 і 1912). Авторами її були Д. Багалій та його найздібніший учень Д. Міллер. На той час жодне місто Росії, не кажучи вже про Україну, не мало так ґрунтовно розробленої наукової історії, що включала дані про топографію, етнографію і статистику населення, історію колонізації краю, історію міського самоврядування, містила вичерпні дані про торгівлю, промисловість, стан освіти, побут,

звичаї тощо. Спеціальний розділ був присвячений історії харківської журналістики, літератури Слобожанщини, театру.

У двох величезних томах (понад 1000 стор. кожний, усього понад 146 друк. арк.), вийшов також і "Опыт истории Харьковского университета" Д. Багалія. Цінність двотомника полягала у тому, що автор подав не тільки історію університету як навчально-наукової установи, але й біографічний словник професорів, розділ про студентів, допоміжні установи, наукові товариства. Надзвичайно цікавими є розділи про побут і звичаї університетського осередку та його відносини з громадськістю, про роль Харківського університету у розвитку освіти в Україні. Праця мала підзаголовок "з неопублікованих джерел" і вводила в науковий обіг величезну кількість нових документів. Перший том її був удостоєний премії Російської Академії наук.

Дослідник творчості Д. Багалія і публікатор його наукової спадщини В. Кравченко звертає увагу на новаторські підходи вченого у розгляді новітньої історії українського народу. У той час як для багатьох авторів українська історія закінчувалася з ліквідацією Гетьманщини, Д. Багалій простежував неперервність українського історичного процесу, залучаючи матеріали кінця XVIII і XIX ст. Тим самим він закладав підвалини концепції українського національного відродження, процесу, на початку якого саме Харківщині судилося відіграти визначну роль.

Над історією Слобідської України Д. Багалій плідно працював упродовж багатьох років. Остання з його спеціальних монографій на цю тему вийшла українською мовою у 1918 р. Маємо можливість простежити, як під впливом ідей Української революції змінювалися погляди вченого на роль і місце Слобожанщини в історії України. У цій книзі з особливою цікавістю читаються розділи, де йдеться про національний і соціальний склад населення краю, українське національне відродження XIX ст. Сама постановка питання про Харків як українське місто (так називається одна з глав "Історії Слобідської України") відбила помітні зрушення в світогляді Д.Багалія. Уже 1732 р., пише він, Харків був українським містом "і з національного і з соціального боку". "Більше 90% населення було українського. Перше місце займав козацький стан".

Другий регіон, який постійно привертав увагу Д. Багалія та його учнів – Лівобережна Україна. У дослідженні колишньої Гетьманщини Д. Багалій вважав себе послідовником О. Лазаревського. Дійсно, він напрочуд плідно продовжив розпочату О. Лазаревським справу створення архівної бази для вивчення історії Гетьманщини, а також простеження історії закріпачення селянства в краї. Ретельні дослідження Д. Багалія підтвердили висновки О. Лазаревського: задовго до царського указу 1783 р. на Лівобережжі йшов інтенсивний процес закріпачення селян.

Д. Багалій активно включився також у дискусію про місце і роль магдебурзького права як основи місцевого самоврядування в містах України. Він переконливо довів, що воно відповідало економічним потребам міст і відіграло чималу роль у їхньому економічному та соціальному розвитку. Слідом за О. Кістяківським, який також вивчав сферу дії магдебурзького права на матеріалах Лівобережжя, Д. Багалій показав, що в магістратах діяло, поряд з магдебурзьким, і звичаєве право. Водночас він звертав увагу на те, що старшинська адміністрація – гетьман., полковники і сотники – чинили постійний тиск на міста, поступово перетворюючись на їхнього "небезпечного ворога".

Навколо Д. Багалія у Харкові у 80-х роках XIX ст. об'єдналася школа активних дослідників історії Лівобережжя. Істотну прогалину в історичній літературі заповнила праця М. Плохинського "Иноземцы в старой Малороссии. – Ч. 1 -я. Греки, цыгане, грузины, що вийшла у Москві 1905 р. Це можна сказати про праці Д. Міллера, зокрема його капітальні "Очерки из истории юридического быта старой Малороссии" (перша їх частина присвячена гродським, земським і підкоморським судам, а друга – процесам перетворення козацької старшини у дворянство). Д. Багалій характеризував М. Міллера як "видатного історика, художника, стиліста", "блискучого популяризатора". Вважаю себе за дуже щасливого, що "в особі свого учня мав такого цінного, талановитого й видатного співробітника", – писав він.

Помітне місце серед українських істориків початку XX ст. належало В. Барвінському, який підготував працю "Посполитые крестьяне в Левобережной Украине в XVII - XVIII вв." (Х., 1909). Ця праця, за словами Д. Багалія, "одразу висунула його на почесне місце серед молодих українських істориків". Зовсім мало відома в Україні наукова спадщина талановитої, але, на жаль, тяжко хворої учениці Д. Багалія – О. Радакової, яка докладно проаналізувала матеріали ревізій у Малоросії XVIII ст., чимало уваги приділивши непересічній постаті гетьмана Д. Апостола та його реформам.

Як історик-регіоналіст Д. Багалій досліджував не лише Слобожанщину, а й Південну Україну. Тут, як і щодо Слобожанщини, домінують дослідження з історії колонізації краю, здійснені в історико-географічному ключі. Вчений звертає увагу на роль Запорозької Січі в освоєнні земель Новоросії, докладно розглядає форми державної і поміщицької колонізації Півдня. Працю Д. Багалія "Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пуги культуры", вперше опубліковану 1889 р. в журналі "Киевская старина", було перевидано 1920 р. українською мовою. У книзі вміщено карту запорозьких земель, яка дає уявлення про ступінь заселення Південної України задовго до того, як колонізацією цієї території зайнявся російський уряд. Д. Багалій як науковець працював і в період радянської влади. Становище літнього вченого, який одним з перших серед українських

істориків заявив про свою прихильність до марксизму і відмежувався від історіософської концепції М. Грушевського, було незавидним. Болісно вражали докори колег-науковців, але значно більш дошкульними були інспіровані владою і тиражовані партійною пресою звинувачення у тому, що школа Д. Багалія "лишилася на старих буржуазних методологічних позиціях", а сам він обстоює націоналістичні, ворожі пролетаріатові погляди. Якби не раптова смерть на початку 1932 р., доля відомого історика, мабуть, виявилася б ще трагічнішою.

Сумною була посмертна доля спадщини Д. Багалія та його учнів. Підготовлені до друку монографії зняли з видавничих планів, опубліковані у 20-х роках ХХ ст. праці опинилися у "спецсховах". До імені Д. Багалія приклеювалися ярлики "буржуазного націоналіста", "монархіста", "буржуазного економіста", Повернути його праці до наукового обігу вдалося лише в середині 60-х років минулого століття.

Говорячи про розвиток історико-регіональних досліджень, неможливо обійти увагою написані в історико-географічному ключі праці відомого історика, археолога, лексикографа **Д. Яворницького** (1855-1940). З-поміж істориків Д. Яворницький був чи не першим, хто ввів у канву історичного дослідження дані топографії, уважно з'ясовуючи локалізацію тієї чи іншої події, вивчав рельєф місцевості, клімат; складав карти території тощо. За його власними словами, перш ніж узятися за зображення історичної долі запорозьких низових козаків, він багато разів об'їхав усі місця колишніх Січей, не раз спускався порогами, докладно вивчав острови, балки, шляхи. Звідси – високий ступінь достовірності введеного ним у науковий обіг матеріалу, який було покладено в основу практично всіх пізніших праць з історії запорозького козацтва і Південної України в цілому.

Для українського народознавства праця Д. Яворницького "Топографическое описание Запорожья" була етапною в тому сенсі, що чи не вперше дані топографії і географії, значною мірою зібрані під час власних спостережень, записані автором спогади старожилів відіграли роль історичних джерел. В такій самій ролі виступають у автора спостереження різних мандрівників – від Геродота до Боплана. Аналогічний принцип добору матеріалу автор поклав в основу інших праць, друкованих упродовж 1884 р. у "Киевской старине", а також у монографії "Число й порядок запорожских сечей".

Об'єкт наукових зацікавлень Д. Яворницького – "запорозька вольниця" – був надзвичайно гострим з політичного погляду, і тому немає нічого дивного у надто неприхильному ставленні місцевих властей до його пошуків. Попечитель Харківського учбового округу Максимович відверто заявив: "Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію".

Молодий вчений не зреагував на попередження, за що поплатився кар'єрою і душевним спокоєм. До його імені було міцно приклеєно ярлик "сепаратиста". Через це він не зміг дістати звання професора у Харкові, де викладав. У листі до Г. Маркевича від 4-го жовтня 1884 р. Д. Яворницький з невимовною гіркотою писав: "Якби ви знали, як я люблю своє Запорожжя і його сердечних сіромах! Все готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі! До речі це так. Але що з того? Невже я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом. Люблю клапчик землі? Люблю тому, що не знаходжу ніде іншої втіхи, люблю тому, що там є широкий простір для моєї привільної натури, люблю тому, що в чистих річкових водах своєї України бачу сумний образ своєї особи... Так хіба це сепаратизм?".

Втративши роботу у Харкові, Д. Яворницький переїхав до Петербурга, був обраний там членом Імператорського археологічного товариства. Працюючи у Петербурзі, він щоліта подорожував краями, пов'язаними з історією запорозького козацтва. В кінці 80-х років побачили світ його великі праці "Запорожжє в остатках старины и преданиях народа" у 2-х томах (1888), "Сборник материалов для истории запорожских козаков" (1888), "Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края" (1889), "Вопьности запорожских козаков" (1890) і, нарешті, "История запорожских козаков" (Т.І – III, 1892-1897).

Значно частіше, ніж читати захоплені відгуки про свою працю, Д. Яворницькому доводилося відчувати гостро неприязне ставлення до неї. Тодішній міністр освіти І. Делянов пильно стежив за спрямуванням лекцій викладача Миколаївського інституту шляхетних дівиць та приватної гімназії Стоюніної і двічі вимагав від попечителя Петербурзького учбового округу позбавити Д. Яворницького права викладання. Міністерство освіти 1891 р. заборонило йому працювати в учбових закладах за "пристрасть до історії Малоросії" і антипатію до московської історії.

Незважаючи на перешкоди в діяльності, Д. Яворницький був відомим у Росії вченим. Він активно працював у Російському та Московському археологічних товариствах, Російському географічному товаристві, Харківському історико-філологічному товаристві, Науковому товаристві ім. Шевченка, вчених архівних комісіях Катеринослава, Вітебська, Владимира, Полтави, Рязані, Тули, брав активну участь у виданні часописів "Запорожжя", "Дніпрові хвилі", "Киевская старина", "Исторический вестник" та ін.

На ґрунті глибокого інтересу до історії запорозького козацтва народилася тісна дружба вченого з таким же невтомним ученим-ентузіастом – Я. Новицьким. Відомий фольклорист, етнограф, історик, археолог, член РГТ Я. Новицький став постійним порадником, співавтором, рецензентом його праць, допомагав Д. Яворницькому у доборі

ілюстративного матеріалу, картографуванні та фотографуванні пам'яток. Зі свого боку, Д. Яворницький виступав консультантом і рецензентом збірок Я. Новицького "С берегов Дняпра" (Очерки Запорожья), "Малорусская й запорожская старина. Предания й рассказы та ін. Насиченість творів Я. Новицького величезною кількістю історичних, географічних відомостей, а також літературний дар перетворили його праці, за визнанням сучасників, у своєрідне поетичне доповнення до літописів та історичних праць А. Скальковського, Д. Яворницького, М. Грушевського та інших.

Особливо слід наголосити на заслугах Яворницького в систематичному археологічному обстеженні Катеринославщини і закладанні основ місцевого музейництва. З його ініціативи у Катеринославі відбувся XIII археологічний з'їзд (1905), який значно активізував краєзнавчу роботу. Проводячи розкопки на Катеринославщині, вчений одночасно збирав кошти на придбання музейних речей, козацьких реліквій. Крайовий музей ім.О. Поля, що в момент відкриття мав лише 5 тис. експонатів, через 31 рік роботи в ньому Яворницького мав їх уже 85 тис. одиниць.

Вагомий внесок у розвиток історичного краєзнавства належить здібному учневі Д. Яворницького **М. Слабченку** (1904-1937), наукова діяльність якого тривала від початку ХХ ст. і продовжувалася вже в умовах радянської України (див лекція).

Наукові інтереси М. Слабченка сформувалися під впливом двох представників школи В. Антоновича І. Линниченка та Д. Багалія. Ще в студентські роки він під керівництвом І. Линниченка підготував дослідження "Малорусский полк в административном отношении. Историко-юридический очерк", яке було удостоєне золотою медаллю і надруковане у вигляді монографії (Одеса, 1909). Як вважав відомий уже на той час спеціаліст з політико-правової історії Гетьманщини М. Василенко, ця книга засвідчила талановитість автора, але в ній було ще чимало поспішних, необґрунтованих висновків. Зокрема, М. Василенко критикував оцінку, яку М. Слабченко дав гетьманській Україні як демократичній республіці, не повністю погоджувався він і з оцінкою ролі шляхти Лівобережжя. Полеміка, між Василенком і Слабченком на сторінках "Записок НТШ" (т.108 і 116) істотно сприяла науковому дослідженню політико-правового устрою Гетьманщини.

Чималий суспільний резонанс мали й подальші праці Слабченка – "Опыты по истории права Малороссии XVII й XVIII вв." (1911) та "Центральные учреждения Украины XVII – XVIII вв." (1918). В рецензії на останню книгу Л. Окиншевич писав: "Автор дав багато цікавого і цінного, і з цим твором доведеться рахуватися майбутнім історикам державного устрою Гетьманщини". Своєрідним продовженням цієї роботи стала монографія Слабченка "Судівництво на Україні XVII – XVIII ст", видана 1919 р. в

серії "Культурно-історична бібліотека".

Наукова новизна цих та інших праць М. Слабченка полягала і в тому, що аналіз соціально-економічних і політичних процесів на території Гетьманщини ґрунтувався у нього на глибокому знанні та уважному дослідженні структури української феодальної державності та відповідних інститутів права. При цьому учений широко застосовував здобутки популярного у той час в Європі історико-порівняльного методу, що вилилось у дослідження еволюції українського суспільства на тлі і в порівнянні з аналогічними процесами у Західній Європі.

3. Серед наукових шкіл, що склалися в українській історіографії у другій половині XIX ст., пріорит належить тим, які очолював **М. Грушевський** (1866-1934). Його науковий авторитет став незаперечним відтоді, як він очолив 1897 р. Наукове товариство імені Шевченка у Львові і спрямував його діяльність на поглиблене вивчення як загальних, так і локальних проблем української історії. Але задовго до того, ще зі студентських років, М. Грушевський зосередив свою увагу на аналізі регіональної строкатості України і локальних проблем її історії.

Розповідаючи в "Автобіографії" 1926 р. про початки своїх зацікавлень історією українських регіонів, він визнавав, що запропонована йому В. Антоновичем для магістерської дисертації тема з історії Поділля "була вибрана досить нещасливо, ... і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги". Довелося переглянути сотні актових книг, багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви. Зате разом з магістерською дисертацією про Барське староство молодий учений подав до друку в "Архиве Юго-Западной России" два томи впорядкованих актових матеріалів (Ч. VIII. – Т. 1 і 2). Посівши одночасно із захистом дисертації 1894 р. нововідкриту у Львівському університеті кафедру "всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи", М. Грушевський опинився в епіцентрі галицького наукового і суспільно-політичного життя. Він одразу ж зайняв чільне місце в Науковому товаристві імені Шевченка, редагуючи його "Записки", засновуючи серії спеціальних публікацій ("Жерела до історії України-Русі", "Етнографічний збірник" тощо). На початку 1897 р. його обрано головою НТШ, та одночасно він залишився головою історичної секції й археографічної комісії. "Смертельно тяжко, – згадував М. Грушевський, – було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодик до української історії". А в Росії, громадянином якої вчений лишався впродовж усього львівського періоду свого життя, його вважали "проводирем українського сепаратизму", і кожен приїзд бодай до Києва аж до 1905 р. був пов'язаний з неабияким ризиком.

Незважаючи на неймовірну зайнятість викладацькою і науковою роботою, М. Грушевський організував приватний семінар для здібної молоді, де систематично зачитували та обговорювали реферати, потім анотуючи їх у бібліографічному відділі "Записок НТШ", і публікуючи в періодиці. З семінару М. Грушевського, за його словами, вийшло чимало людей, які залишили помітний слід у науці. Серед них він назвав **О. Терлецького, М. Кордубу, С. Томашівського, С. Рудницького, Ю. Целевича, З. Кузеля, І. Джиджору, І. Кривецького, І. Крип'якевичата** іт.

Не всі учні М. Грушевського сформувалися як історики-регіоналісти. С. Рудницький, який у семінарі М. Грушевського досліджував історію українського козацтва, за порадою вчителя зайнявся географією і невдовзі став відомим у Європі фахівцем з фізичної і політичної географії. Зазнавши певного впливу німецької географічної школи, він, проте, був у числі тих небагатьох українських науковців, які розглядали Україну не як частину російського, австро-угорського чи польського політичного простору, а як самодостатню цілісність. Попри свою відразу до антропоцентризму він будував фундамент "землезнання" України на ґрунті точних даних про розселення українців, глибокого знання українських політичних і культурних традицій, серйозного аналізу геополітичних чинників, звертаючи головну увагу на розміщення населення, його густоту, господарське ставлення до землі, рух населення у часі і просторі. В основу нового наукового напрямку – антропогеографії України – він пропонував класти не політичні кордони, а етнографічні межі.

Сфера наукових зацікавлень учнів М. Грушевського була надзвичайно широкою – І. Кривецький визначився як історіограф і бібліотекознавець. І. Крип'якевич – як історик широкого профілю, знавець доби Хмельниччини, З. Кузеля – як етнограф і журналіст. Проте в семінарі М. Грушевського всі його учні тою чи іншою мірою виявляли інтерес до історії Галичини. Для деяких з них – С. Томашівського, О. Терлецького, Б. Барвінського вона була пріоритетною ділянкою зацікавлень. Помітними явищами стали публікації на сторінках "Записок НТШ" праці С. Томашівського про народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. (т. 23-24, 1898), М. Кордуби про суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві першої половини XIII ст. (т.31-32, 1899) та іт.

Надалі М. Кордуба сформувався як дослідник території України. Видану у Відні 1918 р. його книгу "Територія і населення України" (наступного року вона вийшла у німецькому та французькому перекладах) С. Рудницький характеризував як виконану на солідному науковому рівні, хоч і вважав визначені Кордубою межі суцільної території українського народу "тільки мінімальними". Сам він визначав мінімальний простір України у 905 тис. кв. км, а максимальний – у 1056 тис. кв. км, проводячи його кордони на

півдні від Гагрів до дельти Дунаю, включаючи Кубань, Ставропольщину і Крим.

Успадковані від свого учителя В. Антоновича повагу до джерела, суворий документалізм М. Грушевський поклав в основу і власної львівської школи. Він із захопленням збирав матеріали з історії Західної і Правобережної України, зокрема люстрацій та інвентарів королівщин XVI ст. Люстрації королівщин галицьких, холмських і подільських, які М. Грушевський зібрав і упорядкував особисто, становили чотири томи у восьмитомній серії "Жерела до історії України-Руси". У "Записках НТШ" він опублікував люстрації та описи Перемиського (т. 19, 1897) та Ратенського (т. 26, 1898) староств XV-XVI ст.

Увівши в контекст української історіографії ідею соборності, М. Грушевський зробив вирішальний крок на шляху подолання регіональності у викладі історії України. Принципове значення для розуміння місця й ролі західноукраїнських земель у загальноісторичному процесі мала його стаття "Галичина і Україна". У Галичині вчений бачив духовний і культурний центр української землі, "духову фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України". М. Грушевський рішуче виступив у ній проти т.зв. "галичанщини", обласного автономізму, обстоюючи пріоритет загальноукраїнських цінностей та ідею консолідації всіх частин української території. Настрої відокремлення "православної Буковини" від "уніатської Галичини" він охарактеризував як такі, що завдають удару не лише національним почуттям, але й національним силам.

Вагомий ввнесок у розвиток українського краєзнавства вніс С. Томашівський, один із учнів львівської школи М. Грушевського. Його перу належить чимало праць з історії Галичини. Дещо спірні, але безумовно цікаві його погляди на роль Галицької Русі як одного з чинників розпаду Давньоруської держави і водночас як хранительки національної ідеї, наріжного каменя у побудові литовсько-польської унії.

Галицько-Волинські землі виступають у С. Томашівського як терен, на якому відбувалося становлення першої національної держави. Історичне значення Галицької Русі він бачить у збереженні українського етносу від польської асиміляції і водночас – від "руськості", у створенні окремої національно-культурної індивідуальності і здобутті політичної самостійності. Поширення в Україні впливу візантійської церкви він розглядає як перепону західним впливам, джерело культурної відсталості України.

Заслугу С. Томашівського слід вбачати і в розробленні таких концептуальних проблем українознавства, які мали найбезпосередніше відношення до регіоналістики. Так, він звернув увагу на те, що історичне поняття "Україна" не збігається з Україною в етнографічному розумінні і ще менше відповідає її географічному поняттю. Трикутник

"Степ – Московщина – Польща", в рамках якого історик розглядає політичний розвиток України, обмежений насамперед географічними координатами. С. Томашівський намагався пролити світло і на невідповідність географічного розташування України у східній половині європейського континенту західному вектору її розвитку.

Загальнометодологічні підходи, ледь намічені у працях учнів Грушевського, дістали ґрунтовне опрацювання в низці узагальнюючих праць учителя, зокрема в його "Очерке украинского народа", що виходив друком у Петербурзі тричі – у 1904, 1906 і 1911 рр. Акцент на процесах колонізації і розселення, історії князівств-земель, міст, виділення в окремі розділи історії Лівобережної, Правобережної, Західної України, спеціальне дослідження ролі регіонів у процесах національного відродження дає підставу говорити про цю працю як таку, що заклала основи української регіоналістики ХХ ст.

Філософія історії у М. Грушевського базується на відмові від позитивістської одновимірності. Серед застосовуваних ним пізнавальних засобів – етичний та соціально-психологічний підходи, методи антропології, етнографії, мовознавства. Намагаючись представити у своїй "Історії України-Руси" узагальнений "образ історичного розвою життя українського народу", він прагнув покласти в основу дослідження соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи. Тому в його канву органічно впліталися здобутки молодих на той час наук – передісторичної археології (археологічної етнології), антропології, порівняльної соціології, порівняльного мовознавства (плотики), фольклористики.

Найбільшим здобутком львівського періоду діяльності М. Грушевського стало теоретичне обґрунтування єдності і безперервності історичного процесу на всій етнічній території України і наукове осмислення його просторово-часової локалізації. Дослідження окремих частин України у М. Грушевського відрізнялося від "обласних досліджень" В.Антоновича тим, що мало своїм стрижнем ідею незалежності і безперервності історичного процесу на всіх її територіях у всі періоди її історії. Ця схема, викладена 1904 р. у виданому Російською Академією Наук першому томі збірника "Статьи по славяноведению", категорично заперечувала основоположну концепцію російських вчених, за якою історія Київської держави і Північно-Східної Русі представлялася у вигляді єдиного безперервного процесу. Відкинувши ідею тотожності і спадкоємного зв'язку київської та московської державності, М. Грушевський виступив і проти постулату про єдину давньоруську народність. Він вважав, що після припинення існування Київської держави її спадкоємицею стала не Владимиро-Московська Русь, а Галицько-Волинське князівство, а пізніше – Велике Князівство Литовське.

Оскільки Україна ще в ранньому середньовіччі перестала жити самостійним

державним політичним життям, зовнішні політичні і державні відносини цього часу, на думку Грушевського, повинні цікавити історика лише остільки, оскільки вони впливали на національне, економічне і культурне життя українського населення. "Внаслідок цього, навіть незалежно від загальних керівних принципів сучасного історичного дослідження, в історії українського народу взагалі на перший план мають бути висунуті явища економічної і культурної еволюції і простежені на всьому масиві, доступному дослідженню".

Як бачимо, М. Грушевський надавав чималого значення географічному чиннику у визначенні наріжних доміант розвитку України. Демонструючи високий рівень наукового аналізу, він простежує тенденції розвитку колонізаційних потоків на тлі бурхливого розвитку політичних подій. Суттєве значення мав при цьому той факт, що, на відміну від В. Антоновича, який не йшов далі звичайного "обласництва", М. Грушевський намагався будувати свою схему української історії на національних засадах, виходив із власного уявлення про індивідуальність української нації. Заперечуючи ідею тотожності та спадкоємного зв'язку київської та московської державної влади, він різко протиставив своє бачення української історії не тільки поглядам М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова, але й концепціям українських вчених, зокрема Д. Багалія.

Велику увагу у львівській школі М. Грушевського приділяли пропаганді знань з українознавства. Під керівництвом ученого "Товариство прихильників української науки, літератури й штуки" організувало університетські курси українознавства, які мислилися як зародок українського університету. Лекційні курси вели М. Грушевський (історія України), К. Студинський (Галичина у ХІХ ст.), І. Франко (українська література), Ф. Вовк (українська антропологія) та ін.

Особливу роль у становленні української історичної регіоналістики відіграло **Наукове товариство імені Шевченка у Львові**, засноване 1873 р. Організоване спочатку як науково-просвітницька інституція, товариство через дев'ять років було перетворене в наукове з досить високим статусом дійсних членів. У його складі працювали три секції: історико-філософська, філологічна та математично-природописно-лікарська. Керівники НТШ намагалися зробити його всеукраїнською науковою установою, зародком майбутньої Академії Наук. І. Франк згадував, що існувала домовленість з австрійським цісарем – після видання товариством 2-3 томів "Наукових записок" надати йому статус академії і субсидію у 30 тис. гульденів. Ця висока мета об'єднала навколо товариства відомих учених-українознавців обабіч кордону. У товаристві активно співробітничали В. Перетц, В. Іконников, М. Довнар-Запольський, А. Кримський, М. Біляшівський, В. Гнатюк, Ф. Вовк. Серед зарубіжних членів були такі авторитетні в світі фахівці як А.

Енсен, І. Бодуен де Куртене, О. Шахматов, Л. Нідерле, Т. Масарик, В. Ягіч, Ф. Корш та ін.

Чимало зробив для розвитку історичного краєзнавства у Галичині активний член НТШ **І. Франко** (1856-1916). Він зібрав багатий фольклорний й етнографічний матеріал, що стосувався населення Галичини. Результати своїх пошуків І. Франко публікував у журналах "Світ", "Друг", "Житє і Слово", "Зоря", "Киевская старина", "Записки НТШ". Впродовж 1898 -1913 рр. І. Франко керував Етнографічною комісією НТШ і разом з В.Гнатюком редагував "Етнографічний збірник". Краєзнавчій проблематиці І.Франко присвятив низку статей. Серед них – "Децо про Борислав", "Наші коляди", "Із уст народу" "Eine ethnologische Expedition in das Wojkenland", "Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ ст.". Блискучою узагальнюючою працею про розвиток історичного краєзнавства в Галичині є його стаття "Галицьке краєзнавство".

У своїх дослідженнях вчені НТШ спиралися на широку джерельну базу, яка завдяки їхнім же зусиллям активно вводилася у науковий обіг. Створена у 1896 р. Археографічна комісія НТШ виявляла і опрацьовувала документи в архівах, бібліотеках, музеях Петербурга, Москви, Кракова, Варшави, Києва. Товариство мало власний музей, заснований 1893 р.

Період головування М. Грушевського дослідники називають – "золотою добою" в історії НТШ. Під його редакцією від 1895 р. вийшло 110 томів "Записок" товариства, 88 книг "Літературно-наукового вісника", близько 30 інших праць. За його ініціативи були започатковано серії "Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України" та "Українсько-Руський Архів", де з'являлися переважно публікації з історії економічного і культурного життя Галичини. Чимало матеріалів, що стосувалися історії культури, побуту українства, було вміщено у виданнях "Етнографічний вісник" (38 томів) та "Матеріали до українсько-руської етнології" (22 томи). Загалом під редагуванням і головуванням Грушевського в рамках НТШ побачили світ 423 томи наукових публікацій. Для регіоналістики особливе значення має той факт, що в рамках НТШ на новій архівній базі почалося вивчення історія Галицької Русі, історії аграрних відносин у Галичині. ІV, V, VIII томи "Записок НТШ" містили цікаві матеріали про історію шкільництва і культури в краї. Завдяки зусиллям Товариства побачила світ чотиритомна праця В. Шухевича "Гуцульщина".

Заслугою НТШ було насамперед те, що йому вдалося повернути до українського питання увагу світової громадськості й засвідчити факт існування української науки у надзвичайно складних умовах невизнання українського етносу. М. Грушевський пізніше писав з цього приводу, що коли поява Шевченка сама собою засвідчила факт існування української літератури, то товариство його імені "не дискусією, а фактом доказало

теорему повноти української культури... Хоч без титулу, воно знайшло признання свого академічного характеру в світових наукових кругах". Відомості про поточну наукову роботу, звіти правління товариства і його закладів вміщувалися в "Хроніках", які виходили 4 рази на рік українською і німецькою мовами (з 1900 р. вийшло 48 номерів).

Пом'якшення урядових заборон щодо українського слова внаслідок революції 1905-1907 років дало змогу М. Грушевському створити Українське наукове товариство у Києві. У 1908 р. до Києва було перенесено і видання "Літературно-наукового вісника". Органами УНТ стали "Записки Українського наукового товариства у Києві", а також журнал "Україна", який замінив у 1906 р. "Киевскую старину".

Однією з суттєвих заслуг М. Грушевського як засновника галицької школи істориків було заохочування своїх учнів до дослідження у царині методологічних і теоретичних проблем історичного знання. Заснована завдяки Грушевському на сторінках "Записок НТШ" спеціальна рубрика "Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації" (її вів М. Кордуба) проіснувала аж до 1945 р. М. Кордуба мав тісні зв'язки із В. Ягічем, В. Нідерле, О. Редліхом та іншими зарубіжними науковцями, систематично реферував німецькі, французькі, чеські видання. С. Томашівський брав активну участь у роботі політичного факультету Інституту вивчення культури у Відні, а також Товариства для розповсюдження літератури з історії Сходу. Разом з І. Кривецьким у 20-х роках ХХ ст. він намагався застосовувати у своїх працях новітні онтологічні і гносеологічні підходи, зокрема теорію морфології історії, яка була на той час новим словом у науці.

4. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. українська патріотично налаштована інтелігенція створює Громади. Серед суто просвітницьких цілей вони певною мірою виявляли інтерес до проведення історико-краєзнавчих досліджень тих регіонів, де проводили свою роботу. Деякі історико-краєзнавчі матеріали з'явилися на сторінках першого українського журналу "Основа", що виходив у Петербурзі впродовж 1861-1862 рр. за редакцією В. Білозерського, М. Костомарова та і П. Куліша. Тут друкувалися також праці М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, Т. Рильського, П. Житецького, Г. Ге. Автори порушували проблематику національно-психологічного характеру українців, життя окремих суспільних станів, окреслювали поняття родини, роду, нації, держави, особливості взаємин між Наддніпрянщиною та Галичиною. У 1861 р. Громада виникла в Києві. Її засновниками були В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук, Т. Рильський. Усі діячі Громади жваво цікавилися й вивчали українську історію, етнографію, мову, літературу, використовували мінімальні можливості для розгортання історико-краєзнавчих студій, передусім, коли йшлося про участь у різного роду регіональних

наукових установах, що з'являлися з дозволу царського уряду на території України.

У другій половині XIX ст. в Україні діяла, створена ще у 40-х роках, **Київська археографічна комісія**, яку з 1857 по 1889 р. очолював М. Юзефович. Комісія започаткувала видання "Архива Юго-Западной России", головним редактором якого був В. Антонович.

Важко переоцінити доробок для київської регіоналістики журналу "**Киевская старина**", який видавався з 1882 по 1906 р. Зусиллями В. Антоновича, О. Лазаревського, Ф. Лебединцева, П. Житецького, В. Науменка та інших діячів української науки й культури він не тільки перетворився в авторитетне наукове видання, але й став своєрідним регіональним науковим центром. Симптоматично, що перший номер журналу відкривався статтею В. Антоновича "Киев, его судьба и знаменне с XIV по XVI столетие", в якій стисло було викладено нову українську концепцію історичного процесу. Основи української регіоналістики заклали вміщені в журналі великий нарис "Очерк истории Юго-Западной Руси" (без зазначення автора), праці О. Лазаревського ("Из истории сел й селян Левобережной Малороссии", "Запорожье в конце XVIII в."), О. Єфименко ("Очерки истории Правобережной Украины"), Д. Багалія ("Колонизация Новороссийского края и первые шаги по пути культуры") та інші.

Усього у 94 томах, що вийшли за майже чвертьвікову історію журналу, було вміщено 1062 статті й замітки з історії, 228 – з археології, 304 – з історії церкви. За словами М. Грушевського, протягом усього цього часу "журнал зберігав за собою центральне значення в українознавстві, деякою мірою навіть – в українському інтелігентському житті Росії. У тодішніх умовах, за неможливості мати українські товариства, українську пресу, "Киевская старина" служила органом українофільства, своєрідною українською науковою корпорацією, вченою установою, єдиною у своєму роді. В усякому разі, при всіх недоліках своїх – певній вузькості кругозору і відсталості інтересів – "Киевская старина" відіграла визначну роль в українських студіях".

Дослідницьку роботу у галузі історичного краєзнавства організувало **Імператорське Російське географічне товариство**. Перший варіант програми його досліджень називався "Программа для группировки этнографических сведений о южно-русском народе". У 1873 р. було створено "Юго-Западный отдел Императорского Российского географического общества". Активну участь у його діяльності брали Г. Галаган, П. Чубинський, П. Єфименко, М. Драгоманов. Відділ розробив програму досліджень, організував експедиції у регіони для збору різного роду матеріалів – історичних, етнографічних, лінгвістичних. У Києві склався сильний науковий центр, який досяг значних успіхів у вивченні історико-краєзнавчої проблематики. Яскравим

підтвердженням того стала участь українських учених в археологічних з'їздах – у Києві (1874,1899), в Одесі (1884), у Харкові (1902), у Катеринославі (1905), у Чернігові (1908). З'їзди дали поштовх до виникнення археологічних музеїв. Археологічні з'їзди організовували краєзнавчі екскурсії, виставки, свої матеріали друкували в "Трудах" – збірниках наукових праць.

У 1864 р. припинила існування "Комісія для опису губерній Київського учбового округу" (діяла з 1850 р.). Однак паралельно з нею в Києві на той час уже функціонувало історичне товариство. 16 грудня 1872 р. воно отримало дозвіл від імператора та Міністерства внутрішніх справ про своє офіційне відкриття. Перше засідання "**Історичного товариства Нестора – літописця**", як воно стало себе називати, відбулося 10 листопада 1873 р.

Загалом товариство мало офіційний, "общерусский" характер. Регіональна проблематика була представлена майже виключно дослідженнями з археології та історичної топографії Києва і Київщини.

У 1872 р. при Київській духовній академії було створене **Церковно-археологічне товариство** (з 1901 р. – Церковно-історичне та археологічне товариство). "Труды" Київської духовної академії, що були друкованим органом товариства, пропагували росієцентристський погляд на історію України. Однак у працях, підготована членами товариства (дійсних членів було 200), вводився в обіг чималий фактичний матеріал з історії Правобережної України, зокрема з історії Поділля, Волині.

Серед *місцевих наукових товариств*, які могли претендувати на роль регіональних центрів, слід насамперед згадати **Товариство дослідників Волині**, яке сформувалося наприкінці XIX ст. Завдяки ініціативі відомого українського етнографа М. Коробки навколо його утворення протягом 1896 р. велися активні дискусії, які допомогли визначити профіль майбутнього товариства і його завдання. Історична секція товариства мала відділи політичної і побутової історії, архівознавства, археографії, археології, палеографії., геральдики, етнографічна – відділи етнографії, статистики населення, звичаєвого права, народної мови й літератури, діалектології.

Особливо багатогранною діяльністю товариства стала відтоді, коли його фактичним керівником у 1910 р. став майбутній академік П. Тутківський. Товариство мало власну бібліотеку і архів, видало 14 томів "Трудов". На відміну від інших наукових товариств історичного профілю, воно активно вивчало також природу, геологію, географію, мистецтво Волині, причому не тільки у межах губернії, але й на матеріалах Волинського князівства.

Для дослідження Поділля багато зробив **Подільський єпархіальний історико-**

статистичний комітет, заснований архієпископом Леонтієм 1865 р. Комітет ставив своєю метою суцільне історико-статистичне описання краю; ним було взято на облік 21 686 поселень та урочищ Поділля. Одним з найдіяльніших членів комітету був редактор "Подольских епархиальных ведомостей" М. Яворовський. До 1876 р. "Ведомости" відігравали роль друкованого органу комітету, публікуючи на своїх сторінках історико-статистичні описи міст, сіл, парафій, церков тощо. У комітеті активно працювали С. Лобатинський, М. Симашкевич, О. Павлович, М. Багинський, Й. Ролле. Члени комітету брали участь у проведенні етнографічної експедиції для комплексного вивчення Подільської губернії у 1869 – 1870 рр., якою керував П. Чубинський. У 1890 р. при Комітеті було створено Давньосховище старожитностей, яке складалося з бібліотеки, архіву та відділу речових пам'яток церковної старовини. Це був перший офіційний краєзнавчий музей на Поділлі, розташований у м. Кам'янці-Подільському.

Поступово комітет перетворився в авторитетне наукове товариство, визнаний центр наукового поділлязнавства. У 1895 р. до його складу входило 3 почесних, 81 дійсний член і 31 кандидат у дійсні члени. У 1903 р. комітет був реорганізований у Подільське епархіальне історико-археологічне товариство; його головою аж до закриття у 1921 р. був відомий історик, археолог, етнограф, музеєзнавець Ю. Сіцинський. 12 випусків "Трудов" комітету і товариства (1876-1916) містять історико-статистичні описи краю, "Матеріали до історії унії в Поділлі", цінні бібліографічні покажчики з історії краю.

Чимала роль у дослідженні Лівобережжя і Слобожанщини належала **історико-філологічному товариству при Харківському університеті**, заснованому 1877 р. Як зазначав через чверть століття один з найактивніших членів товариства Є. Редін, "інтерес до вивчення питань, пов'язаних з культурною історією місцевого краю у широкому розумінні цього слова... був завжди головним серед інших наукових інтересів і запитів у діяльності Товариства". Саме тому у ньому "під зовнішньою російською формою снувалася міцна нитка українознавства. Коло інтересів товариства було досить широким: крім дослідження регіональних проблем Лівобережжя і Слобожанщини, воно впритул займалося пам'яткоохоронною діяльністю, проблемами етнографії, археології, української філології. З 1880 р. при товаристві існував архів, що зберігав документи Малоросійської колегії та місцевих установ XVIII – XIX ст., етнографічний музей, дві бібліотеки. Орган товариства – "Сборник Харьковского историко-филологического общества" виходив з 1886 по 1914 рр.; усього було видано 21 том. Крім "Сборника", товариство видавало ще "Труды" (тт.1-7, 1893-1902) та "Вестник" (вип.1-5, 1911 – 1914). Товариство очолювали В.Надлер (1877-1878), О.Потебня (1878 – 1890), М.Дринов (1890 – 1897), М.Сумцов (1897 – 1918); активно працювали в ньому М. Плохинський, О. Русов, О. Кирпичников.

Товариство припинило свою діяльність у роки громадянської війни; його бібліотечні фонди були передані Харківському університету.

У Чернігові роль регіонального краєзнавчого центру відігравав **Чернігівський губернський статистичний комітет**, який після реорганізації у 1861 р. проголосив своєю метою "повне, всебічне вивчення краю". Кілька томів "Записок" комітету, виданих за активної участі О. Лазаревського, майже повністю укомплектовані історико-краєзнавчими матеріалами. У 70-х років XIX ст. роль місцевого краєзнавчого центру перейшла до статистичного відділення (бюро) губернської земської управи, яка видавала багатотомні серійні видання "Материалы для оценки земельных угодий Черниговской губернии" (у додатках до неї вміщувалися, зокрема, фрагменти Рум'янцевського опису, а також "Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии").

Помітний внесок у вивчення історії окремих місцевостей України належить **губернським вченим архівним комісіям**, які діяли в Чернігові, Херсоні, Катеринославі, Полтаві, Києві. У працях, що вони видавали, вміщувалися цікаві матеріали з історії міст. Так, у "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" (вип. 3) було опубліковано змістовну працю Я. Новицького "История города Александровска". В "Трудах Черниговской УАК (вип.7) до 1000-річчя першої згадки про Чернігів з'явилася стаття К. Карпінського про найдавнішу історію міста. У "Трудах Полтавской УАК" друкувалися нариси про минуле Ромен, Кобеляк, Решетилівки (вип.3, 4, 15).

З-поміж учених архівних комісій, які діяли на території нинішньої України, особливо активно працювала Таврійська, утворена 1887 р. (у 1923-1931 рр. – Таврійське товариство історії, археології й етнографії). Першим головою ТУАК був відомий громадський діяч і вчений О. Стевен, впродовж багатьох років її очолював О. Маркевич. Заслуги останнього у дослідженні історії Криму виявилися настільки вагомими, що у 1927 р. його було обрано членом-кореспондентом АН СРСР. З участі в роботі ТУАК почався шлях у науку відомих істориків – Б. Грекова, С. Бібікова.

Видання товариства "Известия" – налічують 61 том (Сімферополь, 1887-1931). Три випуски бібліографічного огляду О. Маркевича "Таури́са: опит сочинсий, касающихся Крыма, Таврической губернии вообще" (1894—1902) і досі лишаються цінним посібником для всіх, хто цікавиться історією регіону. Це ж стосується вміщених в "Известиях" численних документальних публікацій і оглядів, значення яких незмірно зросло у зв'язку з втратою у воєнному вирі значної частини документів з історії Криму. Діяльність ТУАК відіграла вирішальну роль у створенні Центрального архіву Криму, Центрального музею Тавриди, його книгозбірня становить основу фондів кримознавчої бібліотеки "Таврика".

Авторитетним осередком краєзнавчих студій на початку XX ст. надалі залишався

Київ. Починаючи з 1906 р., М.Грушевський, будучи головою НТШ у Львові, все більше зосереджується на роботі в Києві. З 1907 р. він очолював, крім львівського НТШ, ще й **Наукове товариство в Києві** і багато робив для того, щоб налагодити контакти між обома науковими товариствами – у Києві та Львові. У 1908 р. до Києва було перенесено і видання "Літературно-наукового вісника". Органами УНТ стали "Записки Українського наукового осередками у Києві", а також журнал "Україна", який замінив у 1906 р. "Киевскую старину".

Товариство складалося з історичної, філологічної, природнично-технічної, медичної та статистико-економічної секцій, етнографічної та археографічної комісій. Як зазначалося у статуті товариства, воно бачило своє завдання у тому, щоб "будувати розсипану храмину української науки, розбитої, зруйнованої довгими часами репресій і заборон". У 1908 р. до складу товариства входило 50 членів, серед яких були В. Антонович, М. Біляшівський, М. Василенко, П. Житецький, О. Русов, М. Сумцов, Д. Щербаківський та ін. Історичну секцію очолювали Г. Павлуцький, В. Щербина, І. Джиджора та А. Яковлів. Товариство проіснувало 14 років (у 1921 р. його секції, інститути та музеї увійшли до складу Української Академії Наук. УНТ видало 15 томів "Записок", виходив також "Український етнографічний збірник", збірники окремих секцій. Головну заслугу УНТ М. Грушевський вбачав у тому, що воно поставило на практичні рейки не тільки організацію Української Академії наук, "але й українізацію наукових установ Києва й України, всього її наукового життя". Проте обстановка, в якій довелося працювати товариству, внаслідок війн і революцій була дуже складною. Не в останню чергу завдяки цьому регіонально-краєзнавчі проблеми помітного місця в його виданнях не посідали. Те, що вдавалося розпочати, через брак коштів і утиски, які посилювалися в час Першої світової війни, не завжди доводилося до кінця. Так, підготовлене до друку Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку вдалося видати лише у 1929 р., після того, як його ґрунтовно доопрацювала К. Лазаревська.

Загалом на території підросійської України на початку ХХ ст. діяло *13 регіональних та 9 загальноросійських наукових товариств і 6 губернських архівних комісій*. Вивчення окремих регіонів України велися майже в усіх губернських містах. Однак зусилля дослідників були розпорошені оскільки бракувало координуючої установи, якою мала б бути Академія наук. У той час, як цілий ряд слов'янських народів уже мав свої Академії Наук (Югослов'янську у Загребі (1866), Польську у Кракові (1871), Сербську у Белграді (1886), Чеську у Празі (1889), в Україні питання про Академію Наук всерйоз навіть не ставилося. Лише в роки української революції процес інституалізації української науки якісно змінився. Заснування гетьманом П. Скоропадським у листопаді 1918 р. Української

Академії Наук стало рубежем, за яким "горизонтальне" дослідження історії України набуло систематичного, скоординованого характеру.

Література

- Білолус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. – Львів, 2000.
- Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. – К., 1976.
- Козицький А. Український краєзнавчий рух Східної Галичини у міжвоєнний період // Краєзнавство і туристка. Львів. – 1995. – №1.
- Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад в розвиток історичної науки в Україні // Укр.істор. журнал. – 1995. – № 5.
- Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства. – Львів, 1931.
- Педич В. Історична школа М. Грушевського у Львові та народницький напрям українській історіографії В. Антоновича // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26-27 березня 1998 р. Доповіді і повідомлення. – К., 1999.
- Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 46. – Кн. 2. – К., 1986.
- Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XIX – XX ст.) / Уклала О. Боряк. – К., 1994.
- Шевчук М., Титов В. Відоме і невідоме "Товариство дослідників Волині" // Наука і культура. – К., 1990. – Вип. 24.

Розділ V

Історико-краєзнавчі дослідження в міжвоєнний період (1920 – 1939рр.)

1. Київська школа "порайонного" дослідження історії України М. Грушевського.
2. Одеська історична школа М. Слабченка та її внесок у розвиток краєзнавства.
3. Інституалізація історичного краєзнавства в радянській Україні у 20 – 30-х роках XX ст.
4. Історичне краєзнавство на західноукраїнських землях.

1. Нетривалий період української державності 1917 – 1920 рр., що супроводжувався перманентною збройною боротьбою за збереження національного суверенітету не міг сприяти розгортанню історико-краєзнавчих досліджень. Покращилися умови лише в період так званої "українізації", що тривала з 1923 до початку 30-х років

Після повернення з еміграції в Україну 1924 р. М. Грушевському фактично довелося

починати роботу з нуля. Науковими осередками, навколо яких створювалася нова історична школа, стали установи Грушевського в системі ВУАН, зокрема Науково-дослідна кафедра історії України і комісії порайонного дослідження історії України.

Вже 31 березня 1924 р., щойно по прибутті в Україну, у листі до наукового комітету Наркомосу УРСР М. Грушевський докладно виклав своє бачення завдань науково-дослідної кафедри, напряму її діяльності, структури, кадрів. Констатуєчи небезпечний розрив між вузівськими семінарами і академічними комісіями, він доводив, що для Києва, який має "живу традицію історичних студій", конче необхідною є установа, здатна дати належний методологічний вишкіл аспірантам та іншим молодим науковцям. Йшлося про кафедру "поширеного типу", з "просемінарієм", з окремою секцією, присвяченою історії Західної України. Надалі представлене Грушевським бачення завдань нового наукового осередку не раз коригувалося відповідними органами, а його організаційне оформлення затягувалося. Однак навколо вченого вже сформувався гурт однодумців, які з ентузіазмом працювали, не звертаючи уваги на організаційні та фінансові негаразди. Під безпосереднім керівництвом Грушевського науковці подвоїли і потроїли свою дослідницьку активність, значно підвищили фаховий рівень, педагогічну майстерність. На жаль, атмосфера постійного стеження й доносів, у якій змушений був працювати вчений, мало сприяла науковому пошуку.

Майже всі співробітники очолюваної М. Грушевським **науково-дослідної кафедри історії України** впродовж 1924 – 1930 рр. займалися опрацюванням Рум'янцевського опису Малоросії. Грушевський поставив перед ними цікаве завдання: на основі документів і матеріалів опису створити історію міст Лівобережжя XVIII ст., зосередивши увагу насамперед на поділі населення за станами й верствами, майновому становищі городян, зайнятості, податках, повинностях тощо. М. Ткаченко досліджував м. Остер та Канівську сотню Переяславського полку, С. Шамрай – Полтаву, Бориспіль та Київську сотню Київського полку, І. Пустовіт – м. Козелець, І. Мандзюк – Гоголівську сотню Київського полку. Більшість написаних на цьому матеріалі праць відрізнялася ґрунтовними статистичними викладами, використанням статистично-аналітичних та порівняльних методів дослідження. Вони друкувалися у "Записках історико-філологічного відділу ВУАН", "Історично-географічному збірнику", "Студіях з історії України" Науково-дослідної кафедри історії України в Києві.

Специфічний порубіжний регіон – Низове Посем'я, що охоплював чотири сотні Ніжинського полку поглиблено вивчав П. Нечипоренко. Його цікавили темпи і форми колонізації цього краю, вплив порубіжного становища на його господарчий розвиток, а також соціальні та виробничі відносини другої половини XVII-XVIII ст. С. Глушко

досліджував історію селянства краю в кінці XIX – на початку XX ст. Історію землеволодіння та селянських заворушень на Чернігівщині вивчав В. Євфимовський.

Важливо відзначити, що в київській школі М. Грушевського робилися цікаві спроби історіографічного узагальнення доробку попередників у галузі дослідження регіональної історії. Йдеться про статті О. Грушевського, Л. Добровольського, О. Гермайзе, в яких серйозному науковому аналізу було піддано діяльність Українського наукового товариства та Історичної секції при ВУАН, киевознавців з Варшавської історичної школи, школи В. Антоновича.

Повернення М. Грушевського в Україну збіглося в часі з активізацією дискусій навколо проблем районізації: оптимальну модель адміністративно-територіального устрою в ході здійснюваних реформ знайти не вдавалося. Вчений був переконаний, що базувати цю роботу треба на активному засвоєнні минулих традицій районування, а також на ґрунті фронтального вивчення історії України у "горизонтальному" і "вертикальному" вимірах. В його уяві ці два виміри можна було б поєднати шляхом створення в рамках ВУАН системи комісій, одні з яких мали вивчати історію України в предметно-хронологічному, а інші – у регіональному розрізі. Останній напрям, на його думку, відкриває можливості заглиблення водночас в історико-географічні, історико-економічні та історико-культурні пласти.

Задум створення в системі ВУАН Асоціації історичного районознавства виник у Грушевського та його учнів на основі осмислення доробку істориків-регіоналістів XIX ст. У звіті Історико-філологічного відділу ВУАН за 1928 р. зазначалося, що "уже історіографія XIX ст. в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського підійшла щільно до цієї тези – що історія України єсть сума земель, які сформувалися під впливом географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов" і що "як в інтересах практичної політики, так і в інтересах історичної науки важливо мати можливо правильне уявлення про життя цих районів".

Проведена у вересні 1924 р. конференція, організована Президією ВУАН разом з Державним видавництвом України, розробила масштабний, розрахований на кілька років, план видання літератури з проблем українознавства. Крім чергових томів "Історії України - Руси", "Історії української літератури", ряду монографій з економічної історії України, ним передбачалося видання серії краєзнавчих збірників – з історії Києва і Правобережної України, Чернігова і Лівобережної України, Південної та Західної України тощо. Вчений планував видавати збірники щорічно, що створить на місцях осередки дослідників-ентузіастів, залучить до наукового обігу величезну масу джерельного матеріалу, який за російською традицією відкладали переважно в бібліотеках і архівах Петербурга і Москви.

В ході роботи Грушевський сподівався створити необхідну наукову інфраструктуру (матеріальну і наукову базу для розкопок, архівних пошуків, реставрацій). Передбачалася максимально можлива в тих умовах свобода наукового пошуку: вчений намагався якнайменше обмежувати істориків-краєзнавців директивами та інструкціями, надаючи їм змогу в наукових дискусіях знайти оптимальну форму майбутніх порайонних досліджень. Єдина вимога, яка ставилася – не обмежуватися давниною, по можливості доводити досліді до сучасності.

Створені відповідно до цієї програми **комісії порайонного дослідження історії України** розпочали широку програму історико-географічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Напрацювання комісій є важливим доробком для української регіоналістики так і для історичного краєзнавства як її складової частини. Вони спиралися на місцях на широкий актив ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів.

Комісія Києва і Правобережної України виношувала план створення періодичного видання, присвяченого історії Києва (частково його вдалося втілити в життя започаткуванням "Київських збірників історії й археології, побуту і мистецтва"). Члени Комісії прагнули створити муніципальний музей історії Києва. До поглибленого вивчення історії Правобережної України активно залучалися молоді науковці. Селянські рухи середини ХІХ ст. в цьому регіоні вивчав С. Шамрай, магнатське господарство на Волині – О. Баранович, культурно-мистецьке життя Києва – С. Гаєвський, історіографічну спадщину М. Максимовича – В. Юркевич.

Не менш плідно працювала й керована О. Гермайзе **Комісія Лівобережної України**. Її діяльність фактично розпочалася ще влітку 1924 р., коли Гермайзе виїхав до Чернігова, "щоб оглянути тамтешні архіви й організувати на місці комісію для вивчення старого Чернігова й Чернігівщини". Фактично комісія Лівобережної України і її філія – комісія старого Чернігова і Чернігівщини працювала на громадських засадах (лише у 1927 р. у ній з'явився один штатний працівник). Проте вона згуртувала навколо себе великий актив, ядро якого становили члени Чернігівського наукового товариства. Продовження розпочатих ще у 1907 р. розкопок Мізинської археологічної стоянки принесло сенсаційні археологічні знахідки. На Празькому конгресі слов'янського народного мистецтва великий інтерес викликало повідомлення про розкопки в Чернігові і нововідкриті печери.

М. Грушевський надзвичайно високо оцінював головну працю відділу – збірник "Чернігів і Північне Лівобережжя". Підготовка збірника, який, хоч і ціною величезних зусиль, побачив світ навесні 1928 р., значно активізувала краєзнавчу і пошукову роботу в містах Лівобережжя. Краєзнавчі філії комісії утворилися в Чернігові, Ніжині, Полтаві,

Конотопі, Червонограді, Острі, Прилуках. Остання за ініціативою В. Маслова почала складання географічного словника Прилуччини. Чернігівськими ентузіастами було укомплектовано бригаду матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН по дослідженню Полісся, комісії по обстеженню стану пам'яток Чернігова – Успенської церкви, будинку Мазепи тощо.

Плідні зв'язки з ученими і краєзнавцями Півдня налагодила і *Комісія Полудневої України*, очолювана М. Ткаченком. Завдання комісії Грушевський бачив у дослідженні минулого за такими напрямками: палеолітичний, вивчення античної та середньовічної колонізації, історії Запорозької Січі, історії пізнішого заселення. Велику увагу надавали дослідженню громадських рухів в Одесі, Херсоні, Єлизаветграді (відповідні матеріали систематично друкувалися у збірниках "За сто літ"). За спеціально розробленими програмами й анкетами проводили обстеження Наддніпрянської смуги у зв'язку із будівництвом Дніпрогесу; проводили описання й фотографування історичних місцевостей, збирали писемні і усні розповіді про колонізаційні процеси, козацький побут, записували найбільш цінні перекази і спомини. За такими ж параметрами планували обстежити Донбас і Азовське узбережжя.

Комісія Західної України, на думку Грушевського, повинна була "увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими вченими не тільки тих частин Західної України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих, що захоплені окупацією – польською, румунською і чеською". У такий спосіб планувалося забезпечити "спільну роботу представників української науки і широких кіл громадянства з цілої території, що її заселяють українські маси". М. Грушевський планував обґрунтувати ідею соборності українських земель, для чого з часом перетворити Комісію у Дослідний інститут Західної України в системі ВУАН. Співробітництво ВУАН і НТШ у Львові повинно було забезпечити планове вивчення всієї етнографічної території українського народу. З цією ж метою Комісія налагоджувала (через Празьке повноважне представництво УРСР) зв'язки з науковими інституціями Закарпаття. Крім підготовки узагальнюючого збірника з історії Галичини, Холмщини, Буковини й Закарпаття, планували, підготувати том матеріалів з історії зносин східних українців з галичанами у 1860 – 1870 роках. Вдалося видати перший том "Матеріалів до культурної і громадської історії Західної України", який містив листування І. Франка та М. Драгоманова, готувався до друку 1-й том праці "Галичина і Україна в листуванні 1862 – 1884 років." (вийшов у 1931 р.).

Спираючись на львівську групу співробітників Історичної секції Комісії Західної України, М. Грушевський почав підготовку "бібліографічного реєстру Західної України",

де планував систематично подавати анотовані описи книг і статей з цієї проблематики, вміщувати критичні статті й річні огляди. Фактично це мав бути зародок всеукраїнського реферативного журналу із суспільних наук.

На сторінках київського журналу "Україна" постійно друкувалися галицькі та буковинські науковці – М. Кордуба, К. Студинський, М. Возняк, В. Гнатюк. Серед галицьких вчених, залучених М. Грушевським до співробітництва з комісією Західної України, був вже відомий на той час львівський історик І. Крип'якевич. Грушевський вважав його роботу у комісії і на Науково-дослідній кафедрі історії України надзвичайно важливою для зміцнення зв'язків із науковцями Галичини. У квітні-травні 1929 р. Крип'якевич відвідав Київ і Харків.

Ідея порайонного вивчення України, яку активно обстоював М. Грушевський, знайшла багатьох прихильників. Невеликі чисельно комісії згуртували навколо себе широке коло ентузіастів, встановили зв'язки з краєзнавчими осередками на місцях. У 1929 р. на 16 спільних засіданнях усіх чотирьох комісій було заслухано 42 доповіді. М. Грушевський був упевнений, що в такий спосіб знайдено дієвий механізм "горизонтального" дослідження історії України із залученням до нього місцевих сил. Численні перешкоди, які стояли на заваді плідній роботі комісій – обмаль штатних співробітників (у 1927 р. у 4 комісіях їх налічувалося лише 6), брак приміщень і мізерне фінансування, обмеження у стосунках із закордонними вченими – він вважав тимчасовими, такими, що легко можуть бути усунені.

В кінці 20-х років насторожене ставлення до М. Грушевського з боку владних структур змінюється відкритими випадками проти нього. На Всесоюзній конференції істориків-марксистів М. Яворський в доповіді "Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці", прямо пов'язав антимарксизм з позицією вченого, наголосив, що Грушевський залишився на своїх старих позиціях позакласовості української нації. За сигналом згори почалася активна робота по створенню альтернативної радянської схеми історії України, базовим фундаментом якої була ідея "спільної вітчизни" українців, росіян і білорусів.

Фатальним для всіх створених М. Грушевським наукових установ виявився арешт О. Гермайзе у справі міфічної "Спілки визволення України" (26 липня 1929 р.). Історико-філологічний відділ ВУАН негайно оголосили "гніздом СВУ". Партійна комісія під головуванням М. Наваловського дійшла висновку, що вивчення історії і культури у цьому відділі проводили "абсолютно без марксистського аналізу". Реорганізація історичних установ ВУАН, проведена в кінці 1929 р., зробила все для того, щоб усунути М. Грушевського від керівництва порайонними комісіями. Нова комісія Лівобережної і

Слобідської України працювала при кафедрі "історії України за доби торговельного капіталу" Д. Багалія, комісія Полудневої України – при кафедрі "історії України за доби феодалізму" М. Слабченка, комісія топографії Запорожжя – при кафедрі передісторії України Д. Явориницького. Грушевський просив зберегти український необхідний науковий напрям хоча б на основі об'єднання створених ним чотирьох комісій в одну Комісію порайонного дослідження історії України, але підтримки не дістав. Натомість йому запропонували на базі комісії Києва і Правобережної України створити дві, виділивши із її складу Комісію дослідження історії Полісся (Східного і Західного).

Втім, нова схема побудови регіональних комісій була лише етапом на шляху їх цілковитого знищення. Призначення М. Слабченка завідувачем академічної кафедри історії України доби феодалізму з приєднанням до неї Комісії старої України і головою комісії історії Полудневої України стало чисто формальним актом. Через кілька днів він сам потрапив під вогонь партійної критики та звинувачень у тому, що комісію від Грушевського відібрав "не без порозуміння з ним", щоб "залишити все по старому". Після арешту Слабченка, питання про Комісію Полудневої України більше не порушували. Формально очолену Д. Багалієм Комісію історії Лівобережної України ліквідували згідно рішення Президії відділу у березні 1930 р.

Відібрали у Грушевського і передали у відання Президії ВУАН Комісію історії Західної України. Її історія виявилася особливо драматичною. У 1930 р. влада заявила, що комісія "згуртувала тільки майже виключно старих наукових робітників з ідеалістичною буржуазною ідеологією, ігноруючи молодих дослідників-марксистів, яких цікавлять не старі, т.зв. академічні теми, а нові, революційні". У січні 1931 р. склад комісії було повністю оновлено з умовою "вигрібання старої схоластики", але й після цього її членам незмінно закидали "брак чіткості та відсутність марксистської термінології, що не відповідає сучасним завданням пролетаріату". Контакти вчених Наддніпрянщини і Західної України в очах влади були зручним приводом для створення міфу про "лазутчиків", "наймитів польського імперіалізму", які, начебто, намагалися вести підіривну діяльність проти України з метою відриву її від СРСР. У 1934 р. на сторінках "Записок історико-археографічного інституту" з'явилася стаття І. Кравченка під назвою "Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії". В ній йшлося про особливу роль Комісії по вивченню історії Західної України "в пропаганді теорії орієнтації на Захід". "Кадри цієї Комісії, – говорилося в ній, – оголтілі фашисти. Комісія ця, що її очолював Грушевський, притягувала українську контрреволюцію як по цей, так і по той бік кордону під виглядом українських "вчених", які нібито хочуть працювати для Радянської України". Ці "вчені" були названі поіменно з відповідними

характеристиками – "фашист Щурат, фашист Студинський, фашист і гетьман Крип'якевич, фашисти і ундо-фашисти Савченко, Козоріс та ін".

Для науковців, що перебували у той час на території УРСР такі звинувачення були рівнозначні смертному вироку, а для їхніх наукових праць означали шлях у небуття. Показовою стала доля здібного історика-регіоналіста Є. Сташевського, який продовжив дослідження історії Правобережної України після погрому школи М. Грушевського: професор загинув під час допиту у липні 1936 р., після півторамісячного ув'язнення.

З усіх порайонних комісій, започаткованих М. Грушевським, вціліла лише Комісія з історії Києва і Правобережної України – не в останню чергу завдяки тому, що "переорієнтувалася" на критику "буржуазних концепцій в розробленні історії Київщини". У тематичних планах комісії на 1932 р. ця тема була заявлена з розшифруванням прізвищ авторів цих "буржуазних концепцій" – М. Грушевського, О. Андріяшева, П. Клепатського. "Продовжувати боротьбу з буржуазними і псевдомарксистськими теоріями щодо історії України" комісія зобов'язувалася і у тематичному плані на 1933 рік. Надалі, уникаючи гострих сюжетів, зосередилася на дослідженні розвитку кийвського комунального господарства.

2. У 20-х роках ХХ ст. авторитетним центром історико-краєзнавчих досліджень у радянській Україні стала одеська історична школа **М. Слабченка** (1904-1937).

Вчений задумав написання багатотомної праці з історії України, під загальною назвою "Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни". Фундаментальне дослідження передбачало п'ять розділів: Гетьманщина, Запорозжя та Правобережжя XVII-XVIII ст., Україна до і після реформи 1861 р. Повністю цей план дослідник реалізувати не встиг. Ґрунтовністю підходів і глибиною аналізу вражають видані чотири томи першої частини праці, присвячені аналізу господарського розвитку Гетьманщини.

Ще дві монографії Слабченка – "Соціально-правова організація Січі Запорозької" та "Паланкова організація Запорозьких вольностей" – частково вийшли друком у 1927 – 1929 рр. у збірниках "Комісії для виучування західно-руського та українського права". Дослідники спадщини Слабченка вважають праці про економічну і соціально-правову організацію Січі одними з найкращих у науковому доробку вченого. Сам учений вважав, що попри "гори більших або менших книг" з історії Запорозжя нез'ясованими залишились його природа і суттєві особливості організації. Чи було це щось унікальне, чи явище, яке належало до певного соціального типу – на ці та інші поставлені перед собою питання Слабченко відповідав, спираючись на власну модель господарської та

духовної культури Запорозжя та велику кількість документів, вперше введених до наукового обігу.

М. Слабченку археографи у вирішальній мірі зобов'язані початком підготовки до опублікування унікального Архіву Коша Запорозької Січі, розпорошеного між архівами Одеси, Дніпропетровська, Києва, Харкова, Ленінграда тощо. Йому належала ідея видати за тематичним принципом шість томів Архіву, яку почали реалізувати за активною участю Н. Полонської-Василенко. Певні ускладнення в цю роботу вніс М. Грушевський, який запропонував хронологічний принцип видання і мав намір сам очолити проект. Зрештою все-таки прийняли проблемний принцип, але довести справу до видання бодай одного тому у той час не вдалося.

За рукопис першого тому "Організація господарства Запорозжя" М. Слабченко отримав у 1926р. нагороду Комісії преміювання наукових праць при Укрнауці, а за її доповнений і опублікований варіант – "Соціально-правова організація Січі Запорозької" – премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим. Ці та інші праці вченого стали підставою для присудження йому без захисту дисертації наукового ступеня доктора історичних наук і обрання його академіком ВУАН.

Створена М. Слабченком нова схема історії Запорозжя донині не втратила свого значення. Автор піддав аргументованій критиці як ідеалістичні оцінки А. Скальковського та свого вчителя Д. Яворницького, так і нові на той час "марксистські" схеми М. Яворського та М. Покровського. До власних праць учений ставився самокритично, але наполягав на їх новизні.

Слабченко вважав себе істориком-марксистом і саме з марксистських позицій створював "єдиний синтетичний метод" і нову, докорінно відмінну від схеми Грушевського, концепцію історії України. Одним з перших українських вчених він спробував подивитися на економіку України з позицій її власних інтересів, які суперечили російським. Оригінальними були і його погляди на "український імперіалізм" – тут він віддав данину оновленим концепціям панукраїнізму. Чималий вплив на формування його поглядів мали ідеї М. Ковалевського, а також новітні соціологічні теорії 20-х років.

Власну наукову школу М. Слабченко створював впродовж багатьох років. За С. Водотикою, організувати осередок українознавства в Одесі за допомогою "Просвіти" учений намагався ще у 1906-1907 рр. На ґрунтовну основу питання про одеську школу істориків поставили у 1921 – 1925 рр., коли Слабченко очолив ініціативну групу відомих вчених (Є. Загоровський, К. Копержинський, О. Рябінін-Склярєвський, В. Гордієвський та ін.) зі створення науково-організаційної бази школи. Перші спроби виявилися невдалими, але Слабченко знову й знову порушував питання про створення в Одесі науково-дослідної

кафедри української культури. У 1925 р. з такою пропозицією до наркомату освіти звернулися працівники Одеського інституту народної освіти і збори науковців. В результаті в Одесі було створено секцію (філію) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, яку очолив Слабченко. Своїх учнів (впродовж 1926 – 1930 рр. підготували понад 20 аспірантів) Слабченко орієнтував на дослідження регіональних проблем, а також ґрунтовне ознайомлення з історією української історіографії. Його власні наукові інтереси також значною мірою концентрувалися навколо історіографічних проблем. У прочитаній на засіданні секції у 1927 р. доповіді "Наука історії України за 10 років" учений уважно простежив еволюцію історичних поглядів у школі В. Антоновича, дав зважені оцінки доробку М. Грушевського, Д. Багалія, І. Линниченка, М. Яворського, О. Оглоблина, висвітлив своє ставлення до боротьби різних шкіл в історичній науці.

До школи М. Слабченка належав молодий київський історик О. Оглоблин, який вдумливо вивчав мазепинську добу, історію мануфактури Гетьманщини, генеалогію старшинських родин. З творчістю М. Слабченка пов'язують формування нового, певною мірою державницького напрямку в національній історіографії. Досліджуючи історію Запорозжя і Південної України загалом, учений відійшов від ідеалістично-романтичних схем традиційної української історіографії і визначив місце козацького державотворення в загальному контексті історії української державності. Студіюючи історію Гетьманщини дослідник обов'язково аналізував сюжети державно-правового характеру – адміністративний, політичний та правовий устрій, структуру та функції владних інститутів, роль різних соціальних верств у політичному житті, місце Гетьманщини в історії української державності. Відтак, праці М. Слабченка стали одним з джерел формування української політології.

Як талановитий організатор науки М. Слабченко багато робив для перетворення Одеси в авторитетний регіональний науковий центр. Саме він порушив питання про створення Одеської комісії краєзнавства і Одеського наукового товариства при ВУАН, Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства. Перелічуючи у своїй автобіографії цілий ряд комісій ВУАН і наукових товариств, членом яких він був, Михайло Єлисейович називав першою комісією "по виученню районних історій України" (йшлося, очевидно, про створену М. Грушевським Асоціацію історичного районознавства). Про те, якого значення надавав М. Слабченко створенню власної наукової школи, свідчить перелік в автобіографії ініційованих ним нових форм наукової роботи із студентами – студентського бібліографічного товариства, історичного гуртка, історичного кабінету, семінарів підвищеного типу з історії України.

Серед учнів М. Слабченка був і його син Тарас, який займався проблемами

декабристського руху в Україні. Інших два його учні – Б. Варнеке та Є. Загоровський - поглиблено вивчали історію Причорномор'я, активно працювали у створеній М. Грушевським Комісії Полудневої України, їхні ґрунтовні статті мали побачити світ у вже набраному збірнику, однак за вказівкою "згори" набір розсипали. Це сталося після арешту М. Слабченка і великої групи викладачів і студентів історичного і філософського факультетів одеського Інституту народної освіти у січні 1930 р. Під перами більшовицьких інформаторів його семінари і наукові товариства перетворилися у підпільні гуртки, які використовувалися для пропаганди ідеї української незалежної державності. Участь у СБУ інкримінували і синові вченого – Тарасу Слабченко.

У перші місяці своїх тюремних поневірянь М. Слабченко ще сподівався, що принаймні декому з його учнів, далеких від усякої політики, вдасться продовжити наукову роботу. "Я був щасливий в учнях, – говорив він на одному з перших допитів. – Думаю, що ті два з половиною десятки молодих дослідників... поведуть молоду українську науку вперед."

Михайло Єлисейович гірко помилявся. Вся його школа, за винятком хіба що О. Оглоблина, якого теж не обминули увагою спецслужби, була у 30-х роках ХХ ст. знищена. За вироком Військової колегії Верховного суду СРСР у 1937 р. був розстріляний Тарас. Самого М.Слабченка не знищили фізично, але всі його спроби повернутися до наукової праці після відбуття покарання були марними.

Після розгрому історичних установ М. Грушевського традиція вивчення України в "горизонтальному вимірі" перервалася на кілька десятиріч. Аж до 60-х років, коли почалася масштабна робота над виданням 26-томної серії "Історії міст і сіл Української РСР", ця робота практично завмерла. Лише поодинокі дослідники на свій страх і ризик вивчали історію окремих регіонів України, насамперед Донбасу та Слобідської України.

Незважаючи на вкрай складні умови, в яких діяли регіональні та краєзнавчі наукові осередки, їхній доробок виявився надзвичайно вагомим. Україна інтенсивно вивчалася "по горизонталі" – а це означало, що "історичне районознавство" набуває статусу наукового напрямку і прикладної сфери знання, здатної впливати на економічний розвиток і політичну практику.

Розмах регіональних досліджень дав могутній поштовх розвитку громадського краєзнавства. На це, зокрема, звертав увагу О. Оглоблин, підкреслюючи, що установи Історичної секції УАН "збуджували серйозний науковий інтерес до історії України серед провінційних наукових робітників і спричинилися до утворення краєзнавчих наукових установ". Комісії і кафедри М. Грушевського напрочуд швидко "обростали" активом з числа музейних працівників, викладачів вузів, вчителів.

За умов ідеологічного догматизму і повальних репресій, що розпочалися на початку 30-х років ХХ ст., ті галузі знання, які повинні були розробляти нову структуру господарства і нові принципи районування, фактично припинили своє існування. Традиції української регіоналістики поступово забувалися. Чи не єдиною сферою, в якій ще могли подекуди знаходити застосування своїм силам знавці і любителі старовини, залишалося краєзнавство.

3. Початок радянської доби наклав виразний відбиток на масштаби, форми і методи історико-краєзнавчої роботи. Війни і революції зруйнували усталену систему історичних і історико-статистичних установ, загинула значна частина архівних фондів. Багато фахівців опинилися в еміграції, а їхні особисті архіви згоріли у вогні або були знищені як непотрібні. Для відновлення системи систематичних історико-статистичних описань губерній, міст, повітів у радянської влади не було ні потрібних коштів, ні особливого бажання.

Критерії вимог до історико-регіональних праць істотно змінилися. Якщо раніше цінувалися насамперед всебічність, ґрунтовність, порівняльність статистичних показників, охоплення різних пластів життя, то тепер потрібно було вміло перекручувати факти, подавати матеріал у потрібних інтерпретаціях. Професіоналізм поступився місцем дилетанству, замість величезних томів з друку почали виходити здебільшого непоказні брошури.

Зниження рівня науковості видань з історії окремих місцевостей радянське керівництво намагалось компенсувати масовістю краєзнавчої роботи. До ідеї масовості суспільство ставилося загалом прихильно; переживши роки неймовірних страждань і поневір'янь, люди інстинктивно тягнулися до осмисленої діяльності. Порятунком понівечених історичних реліквій, вивчення історії краю акумулювало громадську енергію і, водночас, створювало нові форми легального співіснування з владою. В умовах нової економічної політики, що супроводилася сплеском авангардизму, замішаному на культурному декадансі, краєзнавство намагалось взяти на себе, поміж іншим, охоронну, стабілізуючу функцію щодо культурних цінностей. Саме тому воно швидко утверджувалося і як науковий напрям, і як громадський рух.

В масштабі СРСР краєзнавчу роботу очолювало Центральне бюро краєзнавства (ЦБК), яке до 1924 р. перебувало у віданні Академії Наук, а потім підпорядковувалося Наркомосу. На кінець 20-х років воно об'єднало близько 2-х тисяч місцевих відділень з 50 тис. членів. Створенням "цілокупного" краєзнавства як нової форми громадської діяльності займався колектив гуманітарного відділу Експериментального інституту,

очолюваного відомим істориком І. Гревсом. Однак проіснував цей інститут лише близько двох років.

Національне піднесення, яким супроводилася "українізація" в політиці радянської влади, створило умови для концентрації і координації зусиль краєзнавців, поєднання наукових і громадських форм краєзнавчого руху. Організаційним і науковим центром ентузіастів став заснований у травні 1925 р. Український комітет краєзнавства (УКК). Очолив його вихованець Львівського університету, доктор політичних наук М. Яворський, який уже в той час мав репутацію історика-марксиста. Фактично всією роботою комітету керували М. Криворотченко та О. Лазаріс. Найважливішим завданням УКК стало формування організаційної структури краєзнавчого руху. Розроблений ним типовий статут краєзнавчих організацій допускав довільний вибір форм і методів роботи.

УКК об'єднав під своїм керівництвом районні та окружні товариства у роботі яких домінував краєзнавчий напрям, комісії краєзнавства при ВУАН, кабінети краєзнавства у Вінниці, Черкасах, Миколаєві, бюро краєзнавства (Проскурів), краєзнавчі музеї, краєзнавчі гуртки при школах, сельбуддах, хатах-читальнях, краєзнавчий семінар, що діяв при Київському будинку освіти, – загалом 51 краєзнавчу організацію (658 гуртків) у 32 округах. Комітет розпочав випуск свого друкованого органу "Краєзнавство", на шпальтах якого публікувалися плани про створення мережі інститутів, спрямованих на комплексне вивчення України, накресливалися шляхи розробки теорії містознавства.

Незважаючи на розходження у поглядах щодо завдань і функцій краєзнавства, вимальовувалася принципова мета – вивчення країни за територіальним принципом. Тенденції звести краєзнавство до "мікроегеографії краю", "місцевої географії" не отримали підтримки. Дискусії щодо предмету і завдань нової дисципліни, її місця в системі інших наук розгорнулися на сторінках московського журналу "Краеведение" (виходив з 1923 р.). Найбільш чітко предмет краєзнавства визначив І. Гревс: вивчення пам'яток археології краю, історії міст і населених пунктів (включаючи садиби, монастирі, фабричні центри), економіки, обласних культурних гнізд, предметів матеріального побуту, пам'яток мистецтва. Краєзнавство, доводив він, повинне вивчати і природні виробничі сили, і сучасність, але у фокусі дослідження має бути історія краю, його культура, охорона пам'яток давнини, архітектурних шедеврів, архівних документів. І. Гревс ототожнював поняття "батьківщинознавство" і "краєзнавство".

Цікаві підходи до співвідношення сфер географії і краєзнавства запропонував В. Семенов-Тян-Шанський. Географію він порівнював з величезним декоративним полотном, а краєзнавство – з тонкою мозаїкою. "Географія дивиться у телескоп, краєзнавство – в мікроскоп". На відміну від географії, яка фіксує свої досягнення на

картах дрібних масштабів, що охоплюють великий простір, краєзнавство подає свої спостереження на картах великого масштабу, які охоплюють невеликі райони.

Дискусії на тему – є краєзнавство наукою чи методом розгорнулися на VI сесії Центрального бюро краєзнавства (січень 1926 р.). Тут краєзнавство трактували як "метод синтетичного наукового вивчення якоїсь певної, відносно невеликої території, що виділяється за адміністративно-політичною чи господарською ознакою". З цією тезою наважився полемізувати автор посібника "Вступ до краєзнавства" А. Большаков – один з його розділів мав назву "Краєзнавство – наука чи метод?". "Будучи системою знань про цілком певний об'єкт – місцевий край, краєзнавство є справжньою наукою, і наукою цілком самостійною. Прав громадянства як особливої науки краєзнавство набуває в силу того факту, що має власний об'єкт дослідження, до якого підходить зі своєї, оригінальної точки зору". В науковому середовищі його думка сприймалася неоднозначно. Лунали, приміром, думки що "краєзнавство ще не наука, але воно може нею стати".

Дискусії точилися також навколо визначення предмету і завдань краєзнавства, співвідношення його наукових і громадських начал. На думку В. Вернадського, краєзнавчий рух давав змогу "викликати до життя духовні сили народу, недоступні до відродження в інший спосіб" і досягти на цьому ґрунті максимальної інтенсифікації наукової праці. Однак націленість радянської влади на активізацію громадськості у підтримці соціальних перетворень стимулювала прагматичні погляди на краєзнавство: його розглядали як допоміжний інструмент вивчення "господарсько-виробничих сил краю", а також як виховний засіб. Таким звуженим підходам науковці протиставили погляд на об'єкт краєзнавства як на "природничу, етнологічну і культурно-історичну цілісність" (В. Отамановський).

Амплітуда коливань у тлумаченнях поняття "краєзнавство" була вражаючою: від "локального методу в історичній науці" (С. Архангельський) та "крайової історії" (С. Бахрушин) до "просто місцевої географії, опису природи, історії, побуту, культури рідного краю" (М. Ільїнський). Зрештою зійшлися на офіційному визначенні краєзнавства як "методу синтетичного вивчення якоїсь певної території", а також "громадського руху; що об'єднує місцеве трудове населення, яке бере активну участь у соціалістичному будівництві свого краю на основі всебічного його вивчення".

За висновками В. Савчука, тогочасне українське краєзнавство мало свої відмінності порівняно з російським. Сформувавшись під сильним пресом антиукраїнської політики і набувши у період Української революції загальнонаціональних ознак, воно, насамперед, опікувалося національно-культурними цінностями, їх збереженням, поверненням вивезеного в часи лихоліть. Саме тому, краєзнавцям доводилося діяти в атмосфері

постійної недовіри з боку більшовицької влади, яка звинувачувала їх у націоналізмі, патріархальщині, аполітичності. На відміну від російського, українське краєзнавство не отримувало державних асигнувань, існувало завдяки громадським ініціативам. Відтак, в Україні не вдалося об'єднати зусилля краєзнавців. Представники різних наукових шкіл через власну амбітність створювали непотрібну конкуренцію, напруженість у відносинах, що вміло використовувала влада під час політичних репресій.

Український комітет краєзнавства перебував у віданні Головнауки, однак сталого фінансування так і не отримав. Через брак коштів не відбувся запланований на 1926 р. Всеукраїнський з'їзд краєзнавців. З цієї ж причини не реалізували ідею I Всеукраїнської краєзнавчої конференції (травень 1925 р.) про створення Центрального науково-дослідного інституту краєзнавства. Вдалося створити Інститут краєзнавства в Чернігові, але проіснував він недовго.

Інституалізація краєзнавства в Україні супроводилася гострими дискусіями навколо спадщини старого, дореволюційного краєзнавчого руху. У липні 1926 р. в московській газеті "Известия" з'явилася стаття члена Українського комітету краєзнавства К. Дубняка, в якій йшлося про кабінетний академічний характер дореволюційного історико-археологічного напрямку у краєзнавстві, "любительський дилетантизм поміщиків, архієреїв, земських начальників, попів". Водночас, пропагувалася ідея "виробничого краєзнавства" з підпорядкуванням останнього Держплану.

Невдовзі гострій критиці почали піддаватися і новітні тенденції у краєзнавстві, зокрема пов'язані з іменами І. Гревса та А. Большакова. Науковців охрестили "горе-теоретиками", що намагалися проводити старі "буржуазно-батьківщинознавчі установки, які по-міщанськи перетворювали краєзнавство у знаряддя розвитку принципу місцевого кругозору". Спроби вивести корені поняття "краєзнавство" від старого "батьківщинознавства" оголошувалися реакційними; краєзнавство, навпаки, почало розглядатися як "заперечення буржуазно-шовіністичного батьківщинознавства" з нібито притаманним йому ідеалізмом і механіцизмом. Особливо небезпечними були спроби розглядати "батьківщинознавство" як різновид націоналістичного руху і націоналістичної пропаганди. Подібні звинувачення означали, що в національних республіках краєзнавчі пошуки невдовзі припиняться. Єдиним завданням краєзнавства залишалася "всебічна допомога радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що стосуються продуктивних сил округи (району) в широкому розумінні цього поняття; поширення відповідних відомостей про свій край; збудження інтересу до вивчення його" ("Краєзнавство", 1927 р.).

Впродовж наступних двох років ідеологізація краєзнавства неймовірно посилилася.

На краєзнавчих конференціях дедалі гучніше лунали заклики щодо "злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом", посилення його ідеологічної спрямованості. У 30-х роках дискусії припинилися разом з конференціями: краєзнавство було оголошене полем діяльності "класового ворога", живильним середовищем для "націоналістичних збочень".

Нищівна критика, якої зазнало краєзнавство 20-х років, супроводилася руйнуванням існуючої краєзнавчої системи і репресіями проти всіх її активних діячів. Після 1930 р. краєзнавство в СРСР перестало бути історичним: у спеціальній постанові РНК РСФРР "Про заходи щодо розвитку краєзнавчої справи" йшлося лише про вивчення продуктивних сил і природних багатств країни, відшукування додаткових місцевих ресурсів тощо. Товариство краєзнавців-марксистів при Комуністичній академії, утворене в січні 1931 р., завданням краєзнавства проголосило "розгром контрреволюційної ідеології, яка досі живе у краєзнавчій літературі". Відтак, журнал "Советское краеведение", що виходив з 1930 по 1936 рр. друкував статті виключно на теми "виробничого краєзнавства".

Єдиним напрямом у краєзнавстві, який остаточно не зник в умовах репресій, була робота по написанню історії фабрик і заводів. В УРСР нею керувала утворена в листопаді 1931 р. спеціальна комісія, очолена головою Всеукраїнської ради профспілок М. Чувиріним. Перші книги (І. Гонімова "Стара Юзівка", К. Гудка-Єремєєва "Донбас героїчний" та ін.) вийшли друком у середині і наприкінці 30-х років. Активно працювали групи по написанню історії Харківського паровозобудівного заводу, Дніпропетровського і Донецького металургійних заводів, Дніпрогесу тощо. Проте підготовка нарисів нашттовхнулася на величезні організаційні складності; давався взнаки брак досвіду у авторських колективів. Зрештою репресії зупинили і цей напрям досліджень.

4. Більше пощастило краєзнавчій системі на західно-українських землях. Позбавлена ідеологічного тиску, вона хоча й зазнавала нападок з боку окупаційних режимів, все ж зберегла відносно широкий простір для свого розвитку. Тут продовжували діяти установи, які вже мали вироблені десятиліттями традиції історико-краєзнавчої роботи. На їхній основі створювалися нові. Традиційно, проблеми історичного краєзнавства посідали одне із чільних місць у наукових студіях Наукового товариства імені Т. Шевченка. Серед найвизначніших істориків, які активно працювали у міжвоєнний період, були учні М. Грушевського – М. Кордуба та І. Крип'якевич.

М.Кордуба (1876-1947) розпочав свою наукову кар'єру ще наприкінці XIX ст. Майже третина праць вченого присвячена історико-краєзнавчій проблематиці. У своїй докторській дисертації "Внутрішні відносини і стан в Галицькім князівстві до середини XIII ст." (1898) М. Кордуба не обмежився проблемами лише політичної історії краю. Його

цікавили також питання етнографії ("Писанки на Галицькій Волині"), історичної географії та демографії ("Західне пограниччя Галицько-Волинської держави в XIII ст.", "Історична границя між Галицькою державою і Польщею", "Розвій українського населення в Галичині за останні 100 літ", топонімії ("Земля свідком минулого"). Краєзнавчі праці М. Кордуби відзначаються використанням широкої джерельної бази, аргументованістю висновків. Очолюючи історично-філософську секцію НТШ (1920 – 1939) учений виступив ініціатором збору матеріалів до історико-географічного словника українських земель та укладання питальника з порадами, як проводити опитування. До збору топографічних матеріалів були залучені професійні історики, священники, вчителі, студенти. До 1939 р. М. Кордуба, як керівник проекту, отримав матеріали майже з 800 громад Галичини. Вибух Другої світової війни перешкодив реалізації цього справді грандіозного проекту.

"Бібліографії історії України" М. Кордуби, що налічує кількості анованих карток, містить окремий розділ "Краєзнавство".

Історично-краєзнавчий напрям досліджень посідає вагомe місце у науковій спадщині **І. Крип'якевича** (1886-1967). Як і М. Кордуба особливу увагу він зосереджував на дослідженні історії західноукраїнських земель, зокрема, Галицько-Волинського князівства і Львова. І. Крип'якевич опублікував низку краєзнавчих праць: "Львівська Русь в I половині XVI віку", "Матеріали до історії торгівлі Львова", "Львів. Його минувшина і теперішність", "Історичні проходи по Львові". Названі праці вченого засвідчують сумлінність та відповідальність підходу до краєзнавчої тематики. Водночас Крип'якевич виступав блискучим популяризатором історико-краєзнавчих знань: він був одним із організаторів гуртка, що влаштовував екскурсії по Львову, краєзнавчо-туристичного товариства "Плай", опублікував на сторінках тогочасних українських туристсько-краєзнавчих часописів серію своєрідних статей-путівників на допомогу екскурсоводам. Наукова діяльність І. Крип'якевича припала на складний період – дві світові війни, потім радянська окупація. В умовах повоєнної України І. Крип'якевич, як учень М. Грушевського, був під постійним прицілом радянських спецорганів, а тому йому доводилося "втискати" тематику своїх досліджень у офіційно дозволені владою ідеологічні рамки. Однак і в останні роки свого життя вчений продовжував працю над історико-краєзнавчими темами. Уже після його смерті, у 1984 р. надрукували рукопис праці "Галицько-Волинське князівство" (доповнене, позбавлене купюр, друге видання цієї ж праці побачило світ у 1999 р.).

Популяризацією історико-краєзнавчих знань серед населення Західної України продовжувало займатися товариство "**Просвіта**" (1868 – 1939). Краєзнавчими публікаціями були наповнені щорічні "Календарі "Просвіти", що мали особливу

популярність серед сільського населення. Товариство видавало сотні книг і брошур краєзнавчої тематики; авторами яких були відомі вчені І. Крип'якевич, В. Кубійович, С. Рудницький, О. Терлецький та ін. Чимало краєзнавчого матеріалу друкувала у своїх "Наукових збірниках" і щорічних "Календарях" закарпатська "Просвіта".

Вагомий внесок у розвиток історико-краєзнавчих студій в Галичині зробили **краєзнавчі музеї**. Відкриття музеїв після Першої світової війни було масовим явищем і більшість з них обирали саме історико-краєзнавчий напрям. Це стало своєрідною рефлексією на ще свіжі спогади про українські національно-визвольні змагання, прагненням зафіксувати у пам'яті людей національну ідентичність. Музей мав стати осередком матеріальної і духовної національної культури. Саме навколо музеїв об'єднувала свої зусилля велика кількість галицьких краєзнавців.

Перші спроби створення локальних музейних товариств припадають на початок 20-х років ХХ ст. Найавторитетнішим у міжвоєнне двадцятиліття був **Національний музей у Львові**, заснований 1905 р. митрополитом А. Шептицьким. Згідно задуму митрополита, музей мав відображати за допомогою цінних пам'яток стан культурно-національного життя України у минулому та на сучасному етапі, поглиблювати серед населення любов до культурних надбань. Збірки предметів, що знайомили з життям сусідніх народів, слугували доказу взаємовідносин між ними та українським народом. У фондах музею зберігалися пам'ятки, що висвітлювали матеріальну й духовну культуру західноукраїнських земель. Велика заслуга у перетворенні Національного музею у центр західноукраїнського музейництва належить його директору **І. Свенціцькому** (1876-1956), знаному філологу, музеєзнавцю та мистецтвознавцю.

У 1920 р. заходами станіславської "Просвіти" у місті (нині – Івано-Франківськ) також відкрили краєзнавчий музей. Початок колекції поклали археологічні збірки з околиць Галича і Тереховлі Лева Чачковського та Ярослава Хмільовського.

Організація українських музейних товариств сприймалася польською владою насторожено. У середині 20-х років у деяких місцевостях Галичини вже існували польські краєзнавчі музеї, як наприклад, Покутський музей у Станіславі та Подільський у Тернополі. У тих містах, де були польські наукові осередки, влада без ентузіазму давала дозвіл на заснування аналогічних українських інституцій. Українцям пропонували вступати до діючих польських краєзнавчих організацій.

У 1927 р. група ентузіастів з місцевих гімназійних викладачів, юристів і лікарів заснувала в Самборі Товариство і музей **"Бойківщина"**. Спільним завданням було "...піднесення культури, досліджування старовини, пізнання побуту, природи й

світогляду бойківського племені, призбирування всяких виробів народного мистецтва та усної словесності".

Пріоритетними напрямками у діяльності Товариства були етнографічні дослідження. Одночасно розпочалося створення музею, з метою залучити громадськість до збору експонатів. Велика їх кількість відображала матеріальну культуру Бойківщини та її народне мистецтво. Після Другої світової війни музей відновив свою діяльність уже під назвою краєзнавчого, а з часом його збірки передали музеям Львова, Дрогобича і Стрия.

Поруч із збором історико-етнографічних матеріалів, працівники "Бойківщини" розгорнули науково-видавничу діяльність. Помітним явищем серед досліджень історії, побуту й культури регіону стали одинадцять випусків збірника журнального типу "Літопис Бойківщини", який виходив у 1931 – 1939 рр. Коло наукових проблем, порушених "Літописом Бойківщини", досить широке: проблеми етногенезу бойків, їх історія, мовні особливості, діалекти, шкільництво, археологія, мистецтво та ін. На сторінках часопису друкувалися також Іван Крип'якевич та Іларіон Свенціцький. Співпрацювали з Товариством видатні художники – Олена Кульчицька і Лев Гец, основоположник нової української літератури на Закарпатті – В. Гренджа-Донський, учені Володимир Охримович, Іван Панькевич, Маркіян Смішко та ін. Найбільший вплив на розвиток музею і діяльність Товариства мав Іларіон Свенціцький.

Невдовзі музей став відомим не лише в Польщі, а й за її межами. Львівський, Краківський, Варшавський та Познанський університети надсилали до Самбора дослідників і студентів.

Поряд з "Бойківщиною" існувало й інше краєзнавче товариство - "*Гуцульщина*" в Коломиї. Воно також створило однойменний музей. У його фондах зберігали старовинний народний одяг та вишивки, різні види гуцульської зброї, збірки гуцульського церковного мистецтва.

Наприкінці 1927 р., за ініціативою місцевої філії "Просвіти", збірку краєзнавчих експонатів та архівних матеріалів заснували в Сокалі. Колекції "*Сокальщини*" склалися з відділів етнографії, церковного мистецтва, нумізматики, археології та нової історії. Унікальною була колекція традиційного сокальського гончарства й кахлів з XVIII ст. При музеї, на початку 1931 р., відкрили товариство "*Яворіщина*". Ініціатором створення товариства був місцевий адвокат Михайло Фільц. У музеї були зібрані чисельні зразки сільськогосподарського реманенту та продукції народних промислів.

В Сяноку, 1931 р., заснували музейне товариство *"Лемківщина"*. Головою товариства став відомий художник, колишній січовий стрілець Лев Гец, а його заступником – молодий енергійний священник С. Венгринович.

Залучивши до роботи місцеву учнівську молодь, члени *"Лемківщини"* розпочали методичне обстеження сіл повіту, збираючи предмети старовини та зразки етнографічного матеріалу.

У 1932 р. у Перемишлі відкрили краєзнавчий музей – *"Стривігор"*. Його назва пов'язана з гідронімом – річкою Стривігор. Розпочалася краєзнавча і туристична діяльність співробітників музею: поїздки селами повіту, збір експонатів і фольклору, запис топонімів свого регіону. Музей влаштовував лекції для населення з історії та культури Перемишльської землі.

З метою наукового дослідження східної та центральної частини Бойківщини, у квітні 1932 р. у Стрию заснували краєзнавче товариство *"Верховина"*. Ініціатором створення й першим головою товариства став О. Сілецький.

У другій половині 30-х років ХХ ст. краєзнавчі осередки виникли у Раві-Руській, Тернополі, Бережанах, Чорткові. Є згадки про спроби заснувати краєзнавчі гуртки в Теробовлі та Рогатині.

У міжвоєнний період на західноукраїнських землях виходила велика кількість краєзнавчих видань – як періодичних, так і окремих фундаментальних наукових праць. Крім згаданих часописів, які видавали українські музейні товариства в Галичині, на Закарпатті виходили краєзнавчі журнали *"Подкарпатська Русь"*, *"Наш родний край"*, альманахи *"Трембіта"*, *"Наша земля"*. У 1937 р. надрукували підручник *"Краєзнавство"* (автори О. Гурко та О. Маркуш). Великий матеріал про міста і села України вмістила тритомна *"Українська Загальна Енциклопедія"*, що вийшла зусиллями НТШ за редакцією І. Раковського (1930 – 1933). На жаль, після приєднання західноукраїнських земель до УРСР майже весь тираж енциклопедії знищили, а місцеві краєзнавчі інституції привели у відповідність до загальноукраїнських стандартів. Замість розпущеного Наукового товариства ім. Шевченка створили відділи академічних Інститутів – історії України, археології, мовознавства тощо. Але у вересні 1946 р. в ході кампанії викриття *"українсько-німецьких націоналістів"* львівське відділення Інституту історії України ліквідували. Лише через п'ять років у Львові відкрили Інститут суспільних наук як філію АН УРСР. Після розформування філії (1963 р.), Інститут діяв як складова частина Львівського державного університету ім. І. Франка. Видавані його науковцями збірники *"З історії західноукраїнських земель"* стали помітним внеском у дослідження історії регіону.

Вагомою ланкою історично-краєзнавчої роботи на західноукраїнських землях були краєзнавчо-туристичні товариства. Переважно вони діяли у Галичині, передусім у Львові. Восени 1921 р. заходами "Просвіти" у місті почав діяти "Кружок любителів Львова". Кружок виник завдяки відомому археологу та знавцеві львівської старовини Б. Янушу. Очолив його С. Шах – директор канцелярії "Просвіти". Товариство мало об'єднати любителів галицької старовини, а основною метою діяльності гуртка було "плекання любові до міста Львова... через поширення знань про його історію, старовину і культуру живим словом, письмом в пресі й окремими виданнями". Гурток пропагував історію міста, організовував львовознавчі екскурсії. З цією метою була розроблена спеціальна програма та курс лекцій. У їх розробці брали участь знані історики – І. Крип'якевич, Б. Януш, М. Голубець, ректор Греко-католицької семінарії Й. Сліпий та ін.

Водночас, у Львові діяло польське наукове товариство "Zrzeszenie Miłośników Lwowa", яке очолювали Л. Яворський та М. Літинський. Діяльність його наближалася до аналогічних антиукраїнських організацій, які намагалися обґрунтувати споконвічність і природність приналежності Львова до Речі Посполитої. Вважають, що створення "Кружка любителів Львова" було тісно пов'язане саме з виникненням польського прототипу і стало своєрідною реакцією на пропаганду польськості Львова. Під тиском польських властей наприкінці 1923 р. гурток припинив свою діяльність. Однак вже в наступному 1924 р. у Львові заснували краєзнавчо-туристичне товариство "*Плай*". Його організаторами були І. Крип'якевич, Б. Януш, Є. Пеленський та Ю. Полянський, а першим головою – відомий у Галичині адвокат В. Старосольський. Своім найважливішим завданням організація вважала проведення пізнавальних екскурсій по Галичині, вивчення пам'яток історії, збір та охорону предметів старовини, народного мистецтва, народних промислів.

"Плай" заснував свої відділи у Перемишлі, Стрию, Тернополі, Самборі. Для координації краєзнавчої діяльності вирішили заснувати спеціальне періодичне видання. Спочатку, з 1925 р., воно виходило у вигляді безкоштовного додатку до газети "Новий час" під назвою "Туристика і краєзнавство". Його редактором був І. Крип'якевич, пізніше Е. Жарський. На сторінках часопису публікували матеріали присвячені окремим місцевостям Галичини, археологічним та етнографічним дослідженням краю. У 30-х роках "Плай" фактично перетворилося у спортивно-туристичне товариство, яке координувало діяльність інших подібних йому товариств в Галичині – "Українського лещетарського клубу", "Українського студентського спортивного союзу", спортклубу "Стріла", станіславської "Чорногори". У 1937 р. "Плай" почав видавати власний друкований орган "Наша Батьківщина". Її редактором став відомий галицький літературознавець В. Щурат. Часопис

публікував роботи М. Андрусика, С. Гайдучка, М. Гавдяка, М. Кордуби, І. Крип'якевича, В. Кубійовича, Я. Пастернака та інших знавців краєзнавчої тематики. Тут же друкували методичні матеріали щодо теорії і практики організації краєзнавчого руху.

Отже, краєзнавчий рух на західноукраїнських землях у міжвоєнний період був добре організованим та структурованим. Він відіграв важливу роль у патріотичному вихованні українського населення в умовах іноземної окупації.

Література

- Білокінь С. Київська школа академіка М.С. Грушевського // Український істор. журнал. – 1996. – №5.
- Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2003.
- Водотика С.Г. Трагічна доля академіка ВУАН М.Є. Слабченка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.6. – К., 2002.
- Вол Б. Історико-краєзнавчі музеї Західної України: особливості становлення історіографії проблеми // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2003.
- Козицький А. Українські краєзнавчі музеї Галичини в міжвоєнний період // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Вип.34. – Львів, 1999.
- Козицький А. Краєзнавчо-туристичне товариство "Плай" (1924 – 1939) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 33. – Львів, 1998.

Розділ VI

Історичне краєзнавство в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: доробок і тенденції розвитку

1. Відновлення історико-краєзнавчих досліджень у 50-х – першій половині 60-х років та їх суперечливий характер.
2. Пожвавлення історико-краєзнавчих студій наприкінці 60-х – початку 80-х років ХХ ст.
3. Історичне краєзнавство у незалежній Україні. Основні тенденції розвитку краєзнавчої історіографії.

1. Перманентні погроми історичних установ у 30-50-х роках ХХ ст. спричинилися до занепаду практики видання краєзнавчих досліджень (проте давні краєзнавчі спостереження продовжували використовувати в академічних працях). Їх хоча офіційно й не забороняли але й не пропагували. Краєзнавчу тематику вважали "мілкою" для серйозних історичних праць, а тому вона опинилася на маргінесі історичної науки, що мало негативні наслідки як для самої науки, так і суспільства загалом. В обстановці

розгрому краєзнавства стало можливим масове нищення пам'ятників, руйнування ландшафтів, бездумні "підкорення" природи.

Породжений тоталітаризмом стан "історичного безпам'ятства" тривав аж до початку 60-х рр. XX ст., коли поволі почав відроджуватися інтерес до методологічних та методичних проблем краєзнавства. Однак певний час його все ще не розглядали як самостійну наукову дисципліну. Підтвердженням того – спроби сформулювати його визначення. Так, А. Барков вважав його комплексом "наукових дисциплін, різних за змістом і специфічними методами дослідження, але таких, що ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю". Проте введення краєзнавства в систему навчальних курсів гостро поставило питання про його джерельну базу і зв'язок із суміжними галузями знання. Певною відповіддю на навчальні потреби став навчальний посібник для студентів педвузів під редакцією М. Мілонова, у назві якого вперше з'явилося поняття "історичне краєзнавство". Автори дали власне визначення поняття "краєзнавство" – як всебічного вивчення певної території, яке здійснюють на науковій основі, причому об'єктами вивчення є соціально-економічний, політичний і культурний розвиток мікрорайону, села, міста, району, області тощо. Вони ж запропонували класифікацію краєзнавства за формами його організації (державне, шкільне і громадське), висловили своє бачення специфіки джерельної бази краєзнавства, класифікації пам'яток, шкільного краєзнавства. Невдовзі, також у Москві з'явився більш пристосований для навчальних завдань підручник "Историческое краеведение" за редакцією Г. Матюшина (перше видання – 1975, останнє – 1987).

Історичне краєзнавство у 60-70-х роках лишалося своєрідною "мікроісторією", а історію окремих регіонів і міст докладно, на великому фактичному матеріалі було висвітлено у багатьох монографіях і дисертаціях. Якісний стрибок у розвитку містознавства в Україні пов'язаний з виходом у 1963 р. монографії М. Брайчевського "Коли і як виник Київ". Автор не лише простежив процес перетворення київських поселень в адміністративний центр Давньої Русі, але й збагатив теоретичний арсенал містознавства визначенням поняття "місто" і його співвідношення з поняттями "городище", "град" та ін., показав, на якому ґрунті відбувалося утворення міст у східних слов'ян і як проходив процес об'єднання давньоруських земель навколо Києва.

Надалі киевознавство розвивалося досить інтенсивно завдяки колективними зусиллями місцевих вчених, свідченням чого стало тритомне видання "Історія Києва" (К., 1982-1986), а також колективна монографія "Киев революционный, боевой, трудовой" (1982). З'явилися фундаментальні праці з історії Донбасу, Криму, західноукраїнського регіону. Вийшли друком ґрунтовні нариси про окремі міста. Тогочасні політичні й

ідеологічні реалії наклали виразний відбиток на їхній зміст: данину класовому підходу і пріоритетному висвітленню історії місцевих партійних організацій віддавали всі автори. Проте введений в обіг великий фактичний матеріал зберігає своє значення і донині.

Переконливим доказом того, що традиції історичної регіоналістики XIX – початку XX ст. не були остаточно втрачені, можуть бути дві книги А. Слюсарського "Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст." (Х., 1954) та "Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII – XVIII вв." (Х., 1964). Автор дав у своїй першій книзі досить докладну історіографію питання (віддавши, щоправда, данину тогочасним ідеологічним підходам в оцінках праць Д. Багалія як буржуазно-ліберального історика та М. Грушевського – як запеклого буржуазного націоналіста). Цікавими виявилися нариси про колонізацію Слобожанщини, історію міст краю, економічне й культурне життя. У висвітленні подій політичної історії А. Слюсарський перебував під цілковитим впливом догм офіційної радянської історіографії.

У традиціях історико-регіональних досліджень XIX ст. були написані у 50-х – на початку 60-х років XX ст. і дві книги з історії Південної України, присвячені запорозькому козацтву. Йдеться про дві частини тритомника, задуманого автором, В. Голобуцьким ще в 30-х роках. Написані на солідній архівній базі, з глибоким знанням праць попередників у розробці проблеми, ці книги вигідно виділялися на фоні блідих, схематизованих праць, присвячуваних здебільшого 300-річному ювілею "воз'єднання України з Росією". Втім, в оглядах історіографічної спадщини, зокрема праць М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Грушевського, В. Голобуцький був людиною свого часу і не скупився на негативні оцінки. У останньому виданні монографії "Запорозьке козацтво", що побачила світ у 1994 р., (рік після смерті автора) В. Голобуцький з цього приводу писав: "Майбутній історик України має зрозуміти, в яких жахливих умовах проходила праця людей, що прагнули об'єктивно вивчати історію свого народу, коли над кожним з них тяжіло можливе у будь-який час звинувачення в націоналізмі – часто лише за одне згадування прізвища Грушевського без сакральної приставки, що він ворог народу, націоналіст, контрреволюціонер тощо. Армія офіційних "вчених" і цензорів ревно стежила за так званою чистотою марксистсько-ленінської ідеології. Сумний мартиролог українських істориків, фізично знищених, зацькованих і всіляко принижених, волає до вищої справедливості.

Наведу такий епізод. У страшному 1937 році після закінчення аспірантури в Ленінграді мене було призначено викладачем історії в Краснодарському педагогічному інституті. Це відповідало моєму бажанню вивчати історію чорноморського козацтва, архів якого зберігався в Єкатеринодарі (Краснодарі). Коли я з'явився в інституті, один

з викладачів спитав мене: "Ви, напевне, призначені на місце Грушевського?" Я – здивовано: "Якого Грушевського?", адже знав, що Михайло Сергійович при загадкових обставинах помер у Кисловодську в 1934 році. "Тут, до вас, працював племінник Михайла Сергійовича, але він зараз у в'язниці". Така новина засмутила мене, хоч у ці роки арешти були масовим явищем.

Невдовзі я став відвідувати місцевий архів, і от одного разу, взимку (це було, мабуть, в 1938 році), двері кімнати, де я працював, відчинилися й увійшов чоловік середнього зросту в шапці і пальті з піднятим коміром. При ньому був конвоїр. Ці двоє перейшли в сусідню кімнату. На мене це справило тяжке враження. "Хто це має бути?" – спитав я працівника архіву, який був у цій кімнаті. "Це Грушевський, – зі страхом прошепотів він. – Його іноді приводять сюди з в'язниці, він цікавиться запорозькими матеріалами, як і ви". Більше я цього мученика не бачив".

Історію Лівобережної України (Гетьманщини) з акцентом на політико-адміністративному устрої досліджував В. Дядиченко, Правобережної – В. Маркіна, Г. Сергієнко, Західної – В. Грабовецький. Регіональні особливості України були пріоритетним напрямком досліджень А. Буцика, Я. Глуховського, О. Кошика, П. Лаврова, К. Стецюк, І. Гуржія, О. Компан, С. Королівського, А. Авраменка, М. Литвиненка, О. Апанович, О. Лугової, З. Першиної, Ф. Стебля, М. Кравця, В. Курила, І. Васюти, Ф. Шевченка, І. Гриценка і багатьох інших авторів. Більшість із названих і не названих фахівців розвивали у своїх працях традиції, закладені історичними школами В. Антоновича, М. Грушевського, М. Слабченка. Але згадки про праці корифеїв української історичної науки допускалися лише в контексті критики їх "буржуазно-націоналістичних" поглядів, а будь-які посилання взагалі виключалися.

Завдяки регіонально-історичним дослідженням перших повоєнних десятиліть почали вимальовуватися контури "горизонтального виміру" історії України. Введення в обіг величезної інформації з історії регіонів дало змогу ліквідувати численні прогалини у висвітленні окремих періодів української історії. Однак упередження до "дрібнотем'я" (цей ярлик надто часто навішувався на праці з локальної історії) у той час подолати не вдалося.

2. З кінця 60-х років ХХ ст. міцна школа регіонознавців почала складатися навколо невтомного ентузіаста краєзнавчої і пам'яткоохоронної справи П. Тронька. В його особі поєднався практик, теоретик і літописець краєзнавчої роботи, що забезпечило ґрунтовність здійснених під його керівництвом масштабних видань. Безпрецедентним за обсягом, великою мірою унікальним серед них лишається "Історія міст і сіл Української

РСР ". У ході підготовки 26 томів (загальний обсяг понад 2360 авторських аркушів, 10 360 статей і довідок, 9 000 ілюстрацій) було обговорено безліч методологічних і методичних питань, починаючи від відображення адміністративно-територіальних змін і закінчуючи методами уточнення дат заснувань окремих населених пунктів. За оцінкою академіків Є. Жукова та Б. Рибаківа, це видання "вийшло за рамки традиційного краєзнавства, синтезувало здобутки професійних істориків і результати збирання історичного матеріалу, проведеного представниками місцевої громадськості на добровільних началах". Великий досвід роботи над унікальним багатоплановим виданням, яке вивело Україну в авангард краєзнавчої роботи на теренах СРСР, був узагальнений головою Головної редакційної колегії видання П. Троньком.

Значення виконаної українськими краєзнавцями масштабної праці вийшло далеко за межі України, стимулювало відповідні пошуки в інших республіках СРСР. Бюро відділення історії АН СРСР у лютому 1974 р. прийняло спеціальну постанову "Про досвід підготовки і видання "Історії міст і сіл Української РСР" в 26 томах", якою рекомендувало усім історичним закладам Академії Наук союзних та автономних республік "використати науково-організаційні принципи і методику роботи головної редколегії і авторського колективу цього видання". У постанові йшлося про необхідність розробки пропозицій про поліпшення викладання історичного краєзнавства на історичних факультетах державних університетів і педагогічних інститутів, про підготовку кадрів у цій галузі, видання відповідної літератури, про вдосконалення системи методичного керівництва роботою в галузі краєзнавства. Резонанс, який мала "Історія міст і сіл", дав право Президентів АН України академіку Б. Патонові говорити про неї як про велику подію в історичній науці.

У 80-х роках істотно активізувалося дослідження історії окремих регіонів України, насамперед Лівобережної. Історія Правобережжя предметно досліджували історики діаспори. Тільки зусиллями секції "Українського архіву" НТШ до середини 90-х років було видано понад 60 томів регіональних збірників, у тому числі такі ґрунтовні видання, як історико-мемуарні збірники "Бережанська земля", "Чортківська земля" тощо.

Спроби узагальнити велику роботу, здійснену з метою утвердження краєзнавства як соціального інституту, вивчення, охорони, пропаганди історико-культурної спадщини, робили вже не раз. Варто згадати насамперед колективну монографію "Історичне краєзнавство в Українській РСР" (К., 1989). Великий колектив авторів на чолі з П. Троньком визначив місце історичного краєзнавства в системі наукового знання, проаналізував його завдання, специфічність форм і методів, різноманітність форм участі громадськості у краєзнавчій діяльності. Наголошувалося і на негативних чинниках, що перешкоджали дальшому розвитку краєзнавства.

Школою відпрацювання методологічних, теоретичних, методичних проблем краєзнавства, відповідного категоріально-понятійного апарату стала робота над масштабною, багатопрофільною працею – "Звід пам'яток історії та культури України". Підготовка томів "Зводу" зумовила реорганізацію (1984 р.) відділу істотко-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР (створений 1979 р.). На його базі створили відділення історико-краєзнавчих досліджень під загальним керівництвом П. Тронька з двома відділами - наукового забезпечення томів "Зводу пам'яток історії та культури" (завідувач – П.Т. Тронько) й історичного краєзнавства (завідувач - доктор історичних наук В. Горбик). У 1986 р. відділення історико-краєзнавчих досліджень реорганізували у відділ, який очолив В. Горбик. Водночас П. Тронько створив проблемну групу з розробки питань теорії та практики історичного краєзнавства.

Одним з пріоритетних наукових напрямків роботи відділу була розробка проблем пам'ятокознавства, охорони історико-культурної спадщини. Спільно з Міністерством культури України й Товариством охорони пам'ятників історії та культури вийшов каталог-довідник "Памятники истории и культуры Украинской ССР" (К., 1987). У ньому містилися докладні відомості про всі найцінніші пам'ятки історії, археології, архітектури, монументального мистецтва, що перебували на території республіки.

Вивчення актуальних питань пам'ятокознавства сприяло підготовці праць, в яких ґрунтовно досліджувалася діяльність державних та громадських пам'яткоохоронних органів. Зокрема праці П. Тронька і В. Войналовича "Увічнена історія України" (К., 1992) й О. Нестулі "Доля церковної старовини в Україні 1917 – 1941" (К., 1995).

На кінець 80-х років ХХ ст. історичне краєзнавство в Україні досягло рівня, який дав змогу проаналізувати й узагальнити його здобутки і вади не лише в загальноукраїнському, але й у всесоюзному масштабі. Це було зроблено під час I Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася в Полтаві (1987); у 1991 р. матеріали цієї конференції вийшли в світ. Конференція засвідчила істотний прогрес у розробленні методологічних та теоретичних проблем історичного краєзнавства, його зв'язків із суміжними галузями знання. Рівень критичного осмислення зробленого був досить високим; втім, на запитання про те, чи є досить підстав для конституювання історичного краєзнавства як самостійної наукової дисципліни, організатори конференції так і не наважилися дати однозначно позитивної відповіді.

Звертали, зокрема, увагу на те, що в історика-містознавця "як правило, немає наукового завдання. Все зводиться до фактографії". Констатували наявність розколу між професійним і любительським краєзнавством: "краєзнавці-любителі поступово відходять від завдань, поставлених перед професіоналами, заглиблюючись у вивчення минулого

життя міста, біографії людей, що залишили в його історії помітний слід, у відновлення забутого обличчя вулиць і площ, справу охорони пам'яток. Цей напрям в останні роки став справді масовим, інтерес до такої інформації дуже великий, але стикування його з історією як наукою нетривке".

Учасники конференції звертали також увагу на те, що існує кілька видів і жанрів краєзнавчих видань, але різниця між ними проглядається невиразно. В регіональних серіях домінують "довідники-путівники". "нариси-путівники", "довідники", "історико-краєзнавчі нариси", "однак ці визначення даються довільно і не несуть особливого функціонального навантаження". Приміром, книга про Чугуїв мала підзаголовок "Путівник", а книга про Мелітополь називалася історико-краєзнавчим нарисом, але підходи авторів до викладу матеріалу були ідентичними – йшлося насамперед про промислові підприємства міста. Науковці звертали увагу на відсутність видання, в якому узагальнювався б досвід написання різних видів історико-краєзнавчої літератури.

Останні роки існування СРСР принесли краєзнавцям усвідомлення того, що проблему "людина і територія" треба розв'язувати комплексно і що місцеві особливості слід розглядати не як випадкові відхилення від загального правила, а як закономірний наслідок особливого роду відносин. Декларувалася необхідність нових підходів до дослідження шляхів взаємодії людини і середовища у тому чи іншому регіоні, – таких, які дали б змогу зблизити сфери інтересів професіоналів і любителів і вийти на коло питань, що є об'єктом масового інтересу, "не розгубивши інструментарій високої науки". Втім, коли справа доходила до практичних рекомендацій, йшлося знову про необхідність "більш повного використання в методології краєзнавства спадщини основоположників марксизму".

Центрами краєзнавчої роботи у 50 – 80-х роках також були краєзнавчі музеї, що діяли майже у всіх містах України. Винятково важливою роботою музейних закладів була популяризація краєзнавчих знань, яку здійснювали в рамках численних масових заходів: організація відвідування музейних експозицій, проведення екскурсій. читання лекцій, тощо. Водночас жорстке планування. регламентація діяльності музейних закладів, встановлення нерідко завищених вимог змушували музейних працівників удаватися до приписок стосовно безоплатних екскурсій. лекцій. масових закладів. Тому тогочасна статистика діяльності краєзнавчих установ не відповідає дійсності.

Одним із факторів піднесення краєзнавчого руху стала організація самодіяльних краєзнавчих музеїв. З кінця 60 – х до середини 80 – х років кількість їх зросла із 38 до 798. Умовно за своїми типами громадські музеї можна розподілити на такі основні групи: музеї з історії населених пунктів, сільськогосподарських і промислових підприємств,

меморіальні, етнографічні, музеї бойової слави. Громадські музеї були зібрані значні колекції, в тому числі оригінальні, високої вартості пам'ятки, що їх вилучали або брали на облік державні музеї. Важливе місце в роботі самодіяльних музеїв посідала популяризація краєзнавчих знань.

На другу половину 80 – х років інтерес до експозицій громадських музеїв дещо знизився. Заорганізованість та заформалізованість в їхній роботі призвели до істотного спаду громадського інтересу до музеїв, скорочення музейної мережі. відтоку від них краєзнавчого активу. Однак, незважаючи на істотні недоліки і прорахунки створення і функціонування громадських музеїв відіграло важливу роль у пробудження інтересу широких кіл населення до власної історії і культури.

3. Подолати вантаж старих підходів, надати нового звучання вивченню локальної історії як процесу взаємодії і взаємоперетворення людини і середовища вдалося лише на ґрунті того загального переосмислення історичних схем, яке відбулося із здобуттям Україною незалежності. Інтерес до краєзнавства як одного з різновидів регіоналістики стимулює процеси відродження історичної пам'яті народу, який впродовж кількох століть був позбавлений можливості знати своє минуле. Освоєння "поверненої" спадщини дореволюційних і діаспорних науковців, чималих масивів раніше "засекречених" архівних документів, розширення можливостей обміну досвідом в ході підготовки масштабних дослідницьких проектів дали краєзнавству "друге дихання". Не можна не брати до уваги і вплив на нього західної історичної думки, яка шукає в історії повсякденності ключ до проникнення у світ цінностей та ілюзій "мовчазної більшості" звичайних людей.

Поширене уявлення про те, що локальна історія може існувати без власного методологічного фундаменту, виявилось оманливим. Гостру потребу у такому підручнику відчувало на рубежі тисячоліть і краєзнавство. Щоб створити такий фундамент, потрібно було значною мірою реорганізувати інфраструктуру локальної історії, створити нові регіональні науково-дослідні центри (10 таких центрів заснував, приміром, Інститут історії України НАНУ). Разом із новим Центром пам'яткознавства НАН України та Українським товариством охорони пам'яток і культури (УТОПІК), вони стали осередками, навколо яких згуртувалися ентузіасти дослідження рідного краю. Значення цієї роботи у формуванні національної свідомості та історичної пам'яті народу важко переоцінити.

Реалізацію завдань відтворення громадського сектору краєзнавства, його наближення до діяльності наукових установ, вищих навчальних закладів взяла на себе Всеукраїнська спілка краєзнавців під керівництвом ак. П.Тронька. Відновлена у 1991 р. Спілка проголосила себе правонаступником Українського комітету краєзнавства (1925 –

1930 рр.) і взяла на себе відповідальність за продовження започаткованих ним справ. На сьогодні ВСК зросла до рівня авторитетної громадської організації, яка реально впливає на розвиток культурних процесів в українській державі. Високою активністю відзначається діяльність Харківської, Полтавської, Черкаської, Хмельницької та ін. обласних організацій, котрі підключилися до здійснення всеукраїнських краєзнавчих програм, зробили помітний внесок у визначення шляхів подальшого розвитку краєзнавства у своїх регіонах.

Уже на початку 90-х років за безпосередньої участі членів Спілки було започатковано довгострокові проекти, котрі повинні були сприяти розвитку краєзнавчих студій. Серед них програма "Пам'ять втрачених міст" – створення літопису населених пунктів України, які зникли з її географічної карти протягом ХХ ст.

Одним із успішно реалізованих планів Спілки стало відновлення через півстоліття випуску журналу "Краєзнавство". На сторінках журналу порушуються проблеми як історичного, так і методологічного характеру.

Побачили світ десятки нарисів про міста і села, з'явилися нові краєзнавчі серії та енциклопедичні довідники, чимало узагальнюючих видань з історії певних регіонів, цікавих розвідок з історії краєзнавства та регіональної історіографії.

Здійснюючи розширення науково-дослідної тематики, Інститут історії України НАНУ 1990 р. започаткував дослідження декількох нових для вітчизняної історіографії історико-регіональних тем. Серед них – "Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30 – 40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблеми регіональної історії (на матеріалах України)". Масштабні результати роботи, сучасні методологічні підходи до висвітлення проблеми стали передумовою створення спеціального відділу для дослідження репресивної політики радянської влади в регіонах України і підготовки відповідних узагальнюючих праць.

Відповідно до постанов Президії Верховної Ради України від (6 квітня 1992 р.), Кабінету Міністрів України (від 11 вересня 1992 р.) та нормативних документів Президії НАН України створено Відділ регіональних проблем історії України. Основними напрямками науково-організаційної діяльності відділу є розробка регіональних проблем історії України, осмислення питань теорії й практики історичного краєзнавства, з'ясування його ролі у формуванні національної самосвідомості українського народу. Іншим важливим напрямом діяльності відділу є здійснення науково-методичного забезпечення й організаційного керівництва підготовкою багатотомної серії книг "Реабілітовані історією", покликаної глибоко і всебічно з'ясувати витоки та шляхи формування тоталітарної системи, її негативні наслідки для суспільства, повернути

українському народові незаслужено забуті імена його державних діячів, вчених, майстрів культури, увічнити пам'ять сотень тисяч громадян України, що стали жертвами політичних репресій. Ця масштабна робота супроводжується розробкою нових документальних масивів, які раніше були недоступні дослідникам, підготовкою бібліографічних покажчиків, створенням відповідного "банку даних".

Даниною поваги і пошани жертвам тоталітарної системи став підготовлений відділом збірник публіцистичних нарисів "Репресоване краєзнавство" (К., 1992). Книга містить 75 нарисів про подвижників краєзнавчої справи, більшості з яких судилося випити до кінця чашу сталінського правосуддя. У праці вперше введено в науковий обіг розсекречені документи комітетів державної безпеки.

У контексті реалізації державної програми "Реабілітовані історією" відділ виступив ініціатором системної розробки архівів колишніх спецслужб. На основі виявлених й опрацьованих документів підготовлено фундаментальні збірники статей, бібліографічні покажчики, збірники документів: "Реабілітовані історією" (Полтава, 1992); "Репресоване відродження" (К., 1993); "Репресії 20 – 30 – 40-х – початку 50-х років в Україні" (К., 1992); "Кримські татари 1944 – 1994. Статті. Документи. Свідчення очевидців" (К., 1995); "Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст." (К., 1997); "Пам'ять Биківні" (К., 2000) та ін.

У розвитку системи історико-регіональних досліджень важливе місце займають регіональні центри НАН України. Вони існують нині в Черкаській, Полтавській, Донецькій, Запорізькій, Харківській і Хмельницькій областях.

Важливими краєзнавчими осередками в Україні є Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ, Багаліївський центр Харківського гуманітарного інституту "Народна українська академія", Товариство дослідників Волині, Полтавське наукове товариство краєзнавців, Науковий центр дослідження історії Центральної України у Кіровограді, науково-пізнавальна секція Одеського будинку вчених "Одессіка".

У Львові відновило діяльність Наукове товариство імені Шевченка. На базі Інституту суспільних наук, в 1993 р. створений Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Обидві інституції одразу ж перетворилися на авторитетні центри краєзнавчих досліджень.

Одним із найпотужніших регіональних центрів є Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ. Центр систематично проводить міжнародні, всеукраїнські та регіональні науково-краєзнавчі конференції, його силами підготовано й опубліковано ряд монографій, методичних посібників, брошур. Центр дослідження історії Поділля має свою філію на Хмельниччині – Теофіпольський центр дослідження історії

Поділля та Південно - Східної Волині.

Стан краєзнавчих проблем на межі XX і XXI ст. дослідив П. Тронько в монографії "Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття" (К., 2000)

Серед останніх публікацій відділу, написаних із застосуванням сучасних підходів до теми та методів дослідження є монографія Я. Верменич "Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу" (К., 2001). Вона є першою спробою аналізу процесу становлення вітчизняної історичної регіоналістики як наукового напрямку. У роботі висвітлюються методологічні й теоретичні аспекти дослідження історії регіонів, пізнавальні та соціокультурні функції підсистеми регіоналістики – історичного краєзнавства.

Предметом зацікавлень українських істориків-краєзнавців останнього десятиріччя була територіальна організація українських земель. Цій проблемі присвячена монографія М. Дністрянського "Кордони України. Територіально-адміністративний устрій".

Реконструкція кордонів чотирьох воєводств – Подільського, Волинського, Київського, Брацлавського подається у ґрунтовному дослідженні М. Крикуна "Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел (К., 1993). Авторові вдалося реставрувати межі воєводств та інших адміністративно-територіальних одиниць на кожному історичному етапі і простежити їхню динаміку впродовж кількох століть, на тлі політичного розвитку українських земель. Інші регіони України ще чекають своїх дослідників. Скажімо, на необхідність вивчення такої специфічно української форми адміністративно-державного устрою як полково-сотенний лад XVII – XVIII ст. ще у 1990 р. вказував Я. Дашкевич. Донині в українській регіоналістиці немає такого узагальнюючого дослідження. Не достатньо вивченим є політико-адміністративний поділ українських етнічних земель у новітній період української історії. М. Дністрянський вказує на донині існуючі суперечності в адміністративній системі незалежної України. Територіально-адміністративний поділ в якому належно не враховано етнічні, природні, економічні чинники нав'язували українцям пануючі політичні системами з метою маскування ментальних, соціокультурних та міжнаціональних розбіжностей. Відтак, вивчення адміністративно-територіального устрою України у різні періоди історії допоможе історикам-краєзнавцям відповісти на велику кількість запитань, котрі ставить перед науковцями регіоналістика.

Важливі методичні функції виконує періодичний збірник "Історія України. Маловідомі імена, події, факти" (з 1996 р.), у яких висвітлюються актуальні проблеми розвитку регіональних досліджень в Україні.

Територія українських земель неодноразово перекроювалася, змінювала свої кордони. Як підкреслює Я. Верменич, після втрати власної державності ще у ранньому середньовіччі українські землі не склали єдиного етнічного чи політичного цілого, а нав'язані їй чужі схеми територіального поділу і системи територіального управління гальмували справу консолідації української нації. Це спричинило відмінні ментальні риси населення різних регіонів. Вивчення таких відмінностей у різних регіонах України складає одну з цікавих сторінок краєзнавчої історіографії. До подібних досліджень історики-краєзнавці звернулися не відразу після зняття завіси над темою, котра існувала в радянській історичній науці, спрямованій на творення міфу існування "єдиного радянського народу". Для пояснення явищ регіональної ідентичності та її залежності від природних, економічних, соціокультурних чинників застосовується поняття "ментальність". Людина визначає свою регіональну ідентичність, ототожнюючи себе з певним середовищем існування. За твердженням Я. Грицака, "українцям вдалося зберегти свою національну ідентичність не стільки завдяки, скільки всупереч усім модерним процесам на їхніх землях". Однак праці, які б досліджували ментальні відмінності більшої чи меншої людської спільноти, що населяють різні історико-географічні регіони, майже відсутні в краєзнавчій історіографії. До теми частіше зверталися філософи та психологи. Зокрема, вплив національної психології на соціально-економічне життя різних регіонів суспільства розглядає у своїй монографії П. Гнатенко ("Национальная психология и бытие общества". К., 2002.), особливості української ментальності з міжпредметних позицій досліджує А. Фурман ("Психокультура української ментальності". Тернопіль, 2002), вплив соціальної та регіональної ідентичності на сучасні міжнаціональні проблеми розглядає К. Коростеліна ("Исследование социальной идентичности: на пути к примирению в Крыму". Симферополь, 2002) та ін. Історикам-краєзнавцям ще належить заповнити цю прогалину.

Історична регіоналістика тісно взаємодіє з археологією, палеографією, палеоантропологією, сягаючи у своїх дослідженнях аж до епохи антропогенезу. Предметом наукових інтересів краєзнавців є дослідження прадавніх поселень та археологічної культури, тобто груп археологічних пам'яток, об'єднаних спільною територією та локальними особливостями. Дослідження обох напрямів дали чисельну групу видань краєзнавчої бібліографії останнього десятиріччя. Методичним посібником дослідження дописемних джерел з історії регіону можемо вважати працю М. Пелещишина "Археологія в історичному краєзнавстві" (Львів, 1999 р.). На прикладі території Львівщини, де налічується близько 2 тис. місць перебування давніх людей (стоянок, селищ, городищ, могильників та ін.), автор пропонує підходи та принципи до вивчення явищ та фактів давньої історії регіону, наголошуючи, що "написання

узагальнюючих праць без використання нових конкретних матеріалів місцевої історії є звичайним повтором уже написаного". Сучасна регіоналістика ставить свої специфічні вимоги до археологічних студій. Сферою її досліджень повинні стати не стільки речі, типи будівель, традиції і звичаї, як їхні узагальнені типи (археологічної культури, мови, антропологічний тип), що розгортаються у культурно-історичний потенціал регіону.

Вік низки населених пунктів України налічує понад тисячу років, відтак, в регіональних дослідженнях нерідко зустрічаються поняття "історичне місто" чи "історичне село". У планах істориків-краєзнавців є випуск енциклопедичного словника "Історичні міста України". Одним із напрямків вивчення історичних міст є соціотопографія – напрям історико-регіональних досліджень, що виник на перетині урбаністики, демографії, топографії та соціальної історії. Методика досліджень населеного пункту, що застосовується у соціотопографії, допомагає з'ясувати співвідношення забудови середньовічних міст з соціальною та етнічною структурою населення, показати причини виникнення, напрямки розвитку та рентабельність тогочасних ремесел. Поширені в Європі соціотопографічні дослідження починають з'являтися в Україні. Цікавим прикладом є дослідження львівського історика М. Капраля "Проблеми соціотопографії українських міст (за матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.)".

З початком виникнення на українських землях писемності виникла можливість досліджувати походження української мови та мовні особливості окремих регіонів. Мова для історика є одним з найважливіших атрибутів етносу. Для краєзнавця історія мови формує уявлення про території і межі вживання діалектів, розширює діапазон вивчення культурних явищ того чи іншого регіону, дозволяє порівняти особливості вживання мови і самоусвідомлення населення в межах певного етнічного простору. Історична діалектологія загалом належить до сфери лінгвістики, однак не може обійтися без вивчення конкретної історичної епохи. Найцікавіші публікації з цієї проблематики належать Ю. Шевельову. На території України вчений виділяє дві регіональні мовно-територіальні одиниці: києво-поліську і галицько-подільську. Серед політичних чинників, які впливали на процес формування української мови, Ю. Шевельов називає формування політичних осередків у Галичині й Волині і підпорядкування їх Києву.

Вагомою ланкою історико-краєзнавчих досліджень є праці про розвиток краєзнавчого руху в різних регіонах України. Найгрунтовнішим дослідженням цього напрямку є монографія Л. Баженова "Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія" (Хмельницький, 1995). На прикладі правобережного регіону авторові вдалося простежити процес створення

документально-археографічної бази історичного краєзнавства, становлення краєзнавчих організаційних структур, діяльність основних наукових шкіл і напрямів історико-краєзнавчих досліджень не тільки на Правобережжі, а й на суміжних територіях.

Проблеми розвитку краєзнавства на Україні все частіше знаходять своє відображення в дисертаційних працях. З'являються дослідження, в яких узагальнюється історія краєзнавчого руху в Україні впродовж певного періоду, інші подають картину розвитку краєзнавства від найдавніших часів до сьогодення в окремому регіоні. Значну увагу дослідженням історії краєзнавчого руху приділяють науковці Полтавщини (Л. Бабенко, І. Козюра, Н. Бесєдін). Розвиток історичного краєзнавства у 20-30 роки ХХ ст. в Галичині дослідив А. Козицький, на Чернігівщині – В. Ткаченко на Закарпатті – В. Керецман, краєзнавчий рух на Донеччині у радянський період висвітлює В. Павлухіна.

Дослідження розвитку краєзнавчого руху на Одещині опубліковано в одному зі щорічних краєзнавчих збірників, випуск яких започатковано в Одесі з 1992 р. Краєзнавчі музеї діють практично в кожному обласному та районному центрах України. Підготовані ними наукові збірники чи науково-популярні видання поповнюють краєзнавчу бібліографію регіону. Трибуною висвітлення проблем, завдань та історії розвитку географічного краєзнавства в Україні став часопис "Географічне краєзнавство" (виходить з 1994 р.). Однак дослідження історико-географічного краєзнавчого руху з'являються у часописах найрізноманітніших напрямів знань.

Аналізуючи краєзнавчу історіографію, годі оминати доробок української діаспори. Саме з регіональних, ґрунтовно виданих збірників "Буковина", "Стрийщина" (3 т.), "Яворівщина", "Золоте Поділля", "Дрогобичина – земля Івана Франка" (2 т.) та ін. українські краєзнавці черпають цікавий матеріал для вивчення найрізноманітніших аспектів історії свого краю. Краєзнавчі публікації на шпальтах "Українського історика", "Наукових записок УВУ" та інших видань української діаспори творять одну з невід'ємних сторінок сучасної української історіографії.

Регіональні збірники нерідко слугують джерелом для генеалогічних праць. Значення генеалогічних досліджень в доробку краєзнавців неможливо переоцінити. Історію регіону нерідко розглядають як інтегровану суму біографій та історій конкретних людей, тобто її творців. Генеалогічні дослідження в регіонах розпочали громадські організації. Зокрема у Львові при товаристві "Просвіта" з 1994 р. діє секція "Український родовід" (керівник Адріана Огорчак). Завдяки діяльності секції, за матеріалами проведених всеукраїнських та регіональних конференцій, вийшло у світ три випуски збірників "Українських родовід" (2001, 2003, 2005). Саме громадським організаціям вдалося залучити до генеалогічних досліджень науковців, учителів, місцевих ентузіастів. Великий внесок у розвиток

генеалогічних студій належить Українському геральдичному товариству, що відкрило філії в багатьох регіонах України. В 2000, 2001 та 2005 роках окремими книгами вийшло три томи "Генеалогічних записок Українського геральдичного товариства". В різних регіонах України з'являються цікаво, емоційно написані і водночас науково опрацьовані спогади про трагічну долю своєї родини. На нашу думку найцікавішими є книги Л. Крушельницької "Рубали ліс" (Львів, 2000) та Н. Дукиної "На добрий спомин" (Харків, 2002).

Одним із напрямків пізнання історії свого краю є вивчення буденного життя пересічних людей визначеного регіону – звичайного, щоденного існування у всьому, що їх оточує: побут, поведінка, культурне тло, мова, довкілля. Повсякденна сфера є виразником етнічних особливостей регіону. Вона є результатом свідомої діяльності людини, невід'ємним елементом її життя і відіграє вирішальну роль у формуванні світогляду. Саме повсякденність сприяє адаптації людини до матеріального і духовного способу життя, забезпечує фізичний і психологічний комфорт, формує ціннісні орієнтації та визначає життєві пріоритети людини. Повсякденний спосіб життя є суттєвим елементом розвитку регіону, міста, села чи окремої родини.

Увага істориків до повсякденності викликана тим, що попри своє універсальне походження і призначення вона була і залишається основою збереження культурних традицій тієї чи іншої спільноти. Саме способи влаштування побуту, обряди, звичаї, стереотипи поведінки зберігають неповторний колорит життя окремого краю та нації загалом. Історія буднів вийшла за рамки історії матеріальної культури, вивчення історії житла, харчування, одягу і т.п. В 90-х роках "історія повсякденності" стала перспективним напрямком в європейській історіографії. Цікаві публікації з'являються і в різних регіонах України. Науковці вивчають не тільки події, що відбувалися у тому чи іншому регіоні, а намагаються показати відношення до них людей, виявити регіональні особливості, прояви того чи іншого феномену в певній місцевості. Об'єктами досліджень стають будні звичайних людей, які і є творцями історії регіону. Історичні портрети лідерів, героїв того чи іншого часу подаються крізь призму сприйняття подій їхніми сучасниками. Прикладом такого дослідження може слугувати стаття професора Дж. Амстронга "Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941 – 1945 років". Автор у 60-х роках ХХ ст. мав нагоду спілкуватися і взяти інтерв'ю у лідерів українського національного руху на західноукраїнських землях Ярослава Стецька, Андрія Мельника, Володимира Кубійовича. Прикладом наукового підходу до вивчення сприйняття людиною повоеєнних подій в окремому селі на основі інтерв'ю є стаття В. Сусака "Жива історія Бережан та околиць 1930-х – 1945 років".

Ряд чистих сторінок в історії кожного краю неможливо заповнити тільки за допомогою архівних документів. Зокрема, недостатньо розкритою темою залишається історія голодомору 1932 – 33 років чи сталінських репресій в Україні, одним із проявів яких були депортації людей. Ці трагічні події так чи інакше зачепили кожен куточок нашої держави, долі мільйонів людей, а письмових свідчень чи навіть спогадів про них надзвичайно мало. Репресовані селяни, люди засуджені згідно з чисельними сталінськими указами за запізнення на роботу, невиконання трудовнів, за "п'ять колосків", ніколи не фіксували пережитого. Записати, проаналізувати розповіді цих людей є завданням великого історичного значення, адже з відходом учасників подій чимало питань назавжди залишиться без відповіді.

Проголошення незалежної української держави зняло завісу над темою міграційних процесів у межах окремих регіонів та проблем української еміграції. Переміщення населення під впливом економічних, політичних, екологічних, воєнних та інших чинників характерні для всіх регіонів українських земель. Вивчення причин, специфіки та наслідків переміщень – одне із завдань сучасної регіоналістики. Впливові міграційних чинників та регіональну специфіку процесу національного відродження українського народу в ХІХ ст. присвячена стаття В. Сарбея ("Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст." // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Вип. 1.). Однак більше уваги науковці приділили вивченню еміграційних процесів, зокрема політичній еміграції.

Значно менше дослідженою є тема трудової еміграції, котра до нині залишається актуальною для всіх регіонів України. Українську трудову еміграцію у міжвоєнний період досить широко висвітлено у монографії С. Качараби ("Еміграція з Західної України (1919-1939)". Львів, 2003.).

Один з напрямів сучасних краєзнавчих досліджень – історія Церкви в її регіональному розрізі. Тема історії Церкви в сучасній історіографії історії України посідає вагоме місце. Важливим підґрунтям для написання узагальнюючих праць слугує масив краєзнавчих досліджень, зокрема публікацій з історії побудови, архітектури, передумов і власне обставин заснування церкви, костелу чи іншої релігійного призначення споруди в кожному населеному пункті. Публікації таких досліджень з'являються в усіх регіонах України, однак найбільше їх щорічно виходить у Волинській та західноукраїнських областях. Позитивним прикладом наукового підходу до вивчення історії окремої церкви може слугувати дослідження І. Ворончака "Нарис історії церкви в Озерянах" (Львів, 2000 р.). Вагомим здобутком сучасної історіографії є публікація документів з церковної історії.

Першість у підготовці та випуску подібних видань належить дослідникам Греко-Католицької Церкви.

На перетині історичного та географічного краєзнавства знаходиться топоніміка. Походження і значення географічних назв є предметом постійних зацікавлень краєзнавців, відтак ця тема також знайшла своє відображення в краєзнавчій історіографії. Топоніми засвідчують перебування на території України народів різних мовних груп, дають відповідь і водночас ставлять немало запитань до дослідників того чи іншого регіону. Топоніміка переконливо доводить, наскільки сталими можуть бути виниклі у надто віддалені часи специфічні риси окремих регіонів. Всеукраїнська спілка краєзнавців спільно з Українським фондом культури в 1993 р. провела Всеукраїнську конференцію "Відродження історичних назв міст і сіл та вулиць і майданів". Конференція дала поштовх до вивчення походження й повернення історичних назв ряду населених пунктів по всій Україні. Найчастіше статті про історію назв сіл та вулиць, легенди та народні перекази навколо конкретних назв та цілих регіонів публікували в обласній та районній періодичній пресі. Своєрідним підсумком досліджень у цій галузі краєзнавства можна назвати книгу А. Коваль "Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України" (К., 2001). Майже у кожному обласному та районному центрі вийшли друком довідникові видання про перейменовані в межах міста вулиці, публікуються статті, що висвітлюють тенденції у назвах географічних об'єктів того чи іншого регіону.

Основною темою краєзнавчих досліджень останнього десятиріччя було вивчення історії населених пунктів у різних регіонах України, від найменших поселень до столиці нашої держави. У повсякденній свідомості громадян саме історія міст і сіл є предметом краєзнавчих досліджень. Відтак, ця тема є найчисельнішою ланкою краєзнавчої історіографії. Вражає як кількість дослідників у кожному регіоні, так і плідність окремих краєзнавців. Скажімо, львівський історик-краєзнавець В. Лаба впродовж 1996 – 2002-го років видав короткі історії (найчастіше від першої згадки до 1939 р.) понад сотні сіл і містечок Галичини. Водночас з'явилися узагальнені довідникові видання в котрих подається визначення адміністративного статусу того чи іншого населеного пункту України. Цікавим джерелом для краєзнавчих досліджень є праця А. Івченка Міста України (К., 1999р.). Поряд з короткими довідками про міста кожної області, автор витлумачує класифікаційні принципи, що дозволяють об'єднувати міста за різними параметрами. Довідник став помітним явищем української урбаністики як галузі знань, що вивчає історію міст, міського самоврядування, принципи їхнього розміщення та забудови, класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для поділу міст на певні категорії та ін.

Однак, коло наукових інтересів істориків-краєзнавців виходить за межі урбаністики. Об'єктами краєзнавчих досліджень є нині чи давніше існуючі населені пункти не залежно від їхнього статусу, розмірів, кількості населення, тривалості існування. Випущені впродовж останнього часу історико-краєзнавчі видання якісно відрізняються одне від одного. Аналогічні за структурою книги можуть бути глибокими науковими розвідками, науково-популярними чи аматорськими працями. Зокрема, книга "Міста і села Галицького району: історія, пам'ятки, особистості"(Івано-Франківськ, 2001) складається з двох розділів. Перший оглядово розкриває загальні риси і тенденції розвитку населених пунктів району, а другий містить розширені "біографії" кожного з них. У першому розділі подано відомості про природні умови й ресурси району, заселення його територій та утворення стаціонарних поселень, демографічну ситуацію, адміністративно-територіальний устрій упродовж століть. У другому – автори подають стислі життєписи всіх сіл і поселень Галицького краю. Кожна стаття містить інформацію про першу згадку та існуючі легенди з приводу виникнення населеного пункту, коротко змальовує історичні події від найдавніших часів до наших днів. Аналогічну структуру має книга "Нарис історії Уманщини: з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття" (2001 р.). Автори небезпідставно розглядають її як наукову монографію, а не довідникове видання, адже вони більше уваги приділяють історії регіону загалом, подають посилання на велику кількість опрацьованих архівних джерел, періодичку різних часів, монографії та ін. Друга частина книги також містить коротку історію кожного населеного пункту регіону. Подібні видання з історії інших адміністративних районів були б потужною альтернативою існуючій "Історії міст і сіл Української РСР", вихід якої свого часу став вагомим досягненням української історіографії, однак на сьогоднішній день потребує ґрунтового доопрацювання та перевидання.

Необхідно зазначити, що до історії свого краю не завжди ставляться з належною увагою та науковим підходом. Трапляються випадки, коли автори краєзнавчих нарисів, путівників, буклетів використовують тексти "Історії міст і сіл Української РСР" без належного критичного переосмислення та доповнення.

Одним із напрямків дослідження регіону є пам'яткознавство. Ще з середини 80-х років ХХ ст. розпочато роботу з підготовки "Зводу пам'яток історії та культури". У планах краєзнавців є видання 30-ти томів, що міститимуть відомості про всі нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури, монументального мистецтва – як ті, що є на державному обліку, так і виявлені та споруджені в процесі підготовки видання. Проголошення незалежної Української держави примусило переглянути як підходи до оцінки пам'яток, так і методики їхніх досліджень, що зупинило роботу, розпочату в

УРСР. Довелося констатувати, що впродовж десятиріч пам'яток ніхто не досліджував, багато їх зруйновано, тисячі зникло. Виявилося, що відсутні не тільки наукові, а й статистичні розвідки про пам'ятки дерев'яного зодчества, народної архітектури, що становлять матеріальну і духовну основу формування традицій, побуту, світогляду. Нині завдання краєзнавців полягає у тому, щоб провести польові дослідження та науково опрацювати зібраний матеріал.

З доробку пам'яткознавців позитивний резонанс отримали видання С. Заремби, який особливо плідно працював над дослідженням діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури "Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність". К., 1995; "Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (Історичний нарис)". К., 1998. Проблеми монументального літопису України порушено в монографії П. Тронька та В. Войналовича ("Войналович В. Увічнена історія України". К., 1992). Вказані праці стосуються передусім теорії та історії пам'яткознавства в Україні, водночас місцевих досліджень проводить надто мало. Протягом останнього десятиріччя у всіх регіонах України відкрито велику кількість пам'ятників, споруджених на громадські кошти, а не нав'язаних владою. Краєзнавцям ще належить дослідити ці процеси, та зіставити результати.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. краєзнавча історіографія поповнилася методичною літературою для середніх та вищих навчальних закладів. Більший за обсягом є масив видань для учнів середніх шкіл. Саме в межах середньої освіти швидше запроваджено краєзнавчі предмети на факультативній основі. Зокрема, у Львові з 1995 р. читається курс "Львовознавство", регулярно проводять краєзнавчі вікторини, конкурси учнівських пошукових робіт тощо.

Детальне вивчення історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Саме регіональні дослідження дозволяють побачити людину в її природному і соціокультурному оточенні, звернути увагу на взаємодію географічних, економічних, демографічних, екологічних та інших чинників. Найкращі можливості для утвердження таких підходів відкриває ретроспективне дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків в межах регіонів, що склалися історично.

Методика краєзнавчих досліджень відкриває можливості використання здобутків археології, мистецтвознавства, генеалогії, урбаністики, пам'яткознавства та інших суміжних дисциплін. Використовуючи можливості краєзнавства українським науковцям

та аматорам-ентузіастам впродовж останнього десятиріччя вдалося заповнити велику кількість "білих плям", що накопичилися у попередній період. Спільним пріоритетом для всіх регіонів було вивчення історії населених пунктів України.

Сучасне історичне краєзнавство перебуває в складній системі взаємодії з найрізноманітнішими галузями знання, й не лише соціогуманітарного. Принципово нові обрії відкриває перед ним застосування математичного аналізу статистичних матеріалів, контент-аналізу масивів інформації, використання можливостей Інтернету для зберігання і відтворення інформації. Вже сьогодні є реальною можливість активізації краєзнавчих досліджень міст та сіл України шляхом створення в Інтернеті єдиного серверу, який би інтегрував у собі інформацію про електронні ресурси країни з даної проблеми.

На початку нового тисячоліття краєзнавці отримали підтримку з боку держави. Згідно з Указом Президента України від 23 січня 2001 р. "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" Кабінет Міністрів України зобов'язано розробити програму розвитку краєзнавчого руху в Україні на період до 2010 р. Проект Програми передбачав утворення наукових центрів регіональних досліджень в АР Крим, областях, містах Києві і Севастополі та ряд інших заходів. На жаль, намічені заходи ще не отримали належного фінансування. Проведений у Києві 29 – 30 жовтня 2003 р. III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців України поставив питання про надання організації статусу громадських спілок, що сприятиме розширенню та координації її діяльності, поліпшенню зв'язків між регіонами. Державна підтримка, теоретичне обґрунтування об'єктно-предметної сфери історичного краєзнавства, визначення його дисциплінарного статусу, застосування новітніх методик слугуватиме основою для подальших досліджень, не тільки кількісно, але і якісно змінить краєзнавчу історіографію наступних десятиліть.

Література

- *Верменич Я.* Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2003.
- Всеукраїнська спілка краєзнавців. Від "А" до "Я". Довідник. – К., 2001.
- Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989.
- Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. – К., 2003.
- *Мацюк О.* Використання документів архівів у галузі історичного краєзнавства при підготовці статей до Зводу пам'яток історії та культури // Архіви України. – 1969. – № 3.
- *Середяк А.* Історичне краєзнавство: доробок останнього десятиріччя // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
- *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2001.

Міністерство науки та освіти України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет

Навчальний посібник

Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. – Ч.І. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 130с.

Рецензенти:

проф. Литвин М.Р. (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України)

доц. Бабенко Л.Л. (Полтавський педагогічний університет імені В.Короленка)

Редактор: Н. Бічуя
Технічний редактор: С. Сенік

© В. Голубко, С. Качараба, А. Середяк
© І. Щуров, художнє оформлення

Львів 2005.